

Femení Plural

Les dones a l'economia cooperativa

**Diputació
Barcelona**

Elba Mansilla/ Joana G. Grenzner/ Sílvia Alberich

Part 1: Objectius, marc teòric i conceptual, metodologia

Part 1: Objectius, marc teòric i conceptual, metodologia..... 2

1. Introducció 5

2. Objectius de la recerca 7

3. Marc teòric i conceptual 8

    3.1 Crítica i aportacions feministes a l'economia 8

        3.1.1 La divisió sexual del treball com a element funcional i constitutiu del sistema capitalista 8

        3.1.2 Dones al mercat de treball: desiguals i discriminades al model androcèntric del proveïdor 9

        3.1.3 Treball domèstic, reproductiu i de cura, la base oculta i menystinguda de l'economia 12

        3.1.4 Una triple crisi: econòmica, de cura i de sostenibilitat 13

        3.1.5 Una solució, canvi de paradigma des de la justícia social i de gènere: posar la vida al centre 14

    3.2 Empreses socials i cooperatives: una nova cultura de treball centrada en les persones 16

        3.2.1 Cooperatives impulsades per dones: llibertat femenina construint projecte autònom 20

4. Metodologia 24

    4.1 Selecció del corpus i justificació 24

    4.2 Metodologia de recerca i anàlisi 26

    4.3 Coneixement situat 28

1. Equitat de gènere i cooperatives 31

    1.1 Anàlisi de dades 31

        1.1.1 Segregació horitzontal, segregació vertical i sostre de vidre a l'economia cooperativa? 33

    1.2 Models cooperatius 41

        1.2.1 Model econòmic, de creixement i arrelament territorial 42

        1.2.2 Democràcia interna, lideratge i autogestió 46

        1.2.3 Suport mutu, estratègies col·lectives i riscos compartits 50

        1.2.4 Models cooperatius i equitat de gènere 52

2. Cooperatives i cures: Teoria i pràctica per sostenir la vida 56

    2.1. Les nocions 56

    2.2 Les mesures 59

        2.2.1 De conciliació en el sentit tradicional 59

2.2.2 De cures orientades al grup	62
2.3 Vínclle orgànic treball-vida.....	66
2.4 Reptes i topalls	69
3. Cooperatives de dones, cooperatives feministes i feminisme a l'economia social i cooperativa	72
3.1 Creació de cooperatives, estructures i associacions de dones al món cooperatiu i de l'economia social.....	73
3.1.1 Cooperatives de dones: eines d'apoderament, horitzontalitat, articulació i canvi ...	73
3.2 El gènere més enllà de les dones: ampliar la mirada per transversalitzar la perspectiva de gènere.	81
3.3 Estratègies d'incidència al món de l'economia social	85
3.3.1 Una <i>habitació pròpia</i> comuna dins el món de l'economia social i el cooperativisme.	85
3.3.2 Aliances amb dones i homes afins i un cabàs de pedagogia: eines per desmuntar el patriarcat capitalista	86
3.3.3 Incidència política i articulació amb les administracions: divulgar, formar i fer pressió per aconseguir canvis socials i legals.....	86
3.3. 4 Articulació conjunta per enfrontar-se al mercat:.....	89
3.4 Llença't, que hi ha xarxa!: estratègies d'accés al crèdit i de sosteniment de les cooperativistes en cooperatives de dones o mixtes en temps de crisi sistèmica.....	90
4. Cooperatives i aliances: Estratègies per a la transformació social	96
4.1 Principi d'intercooperació	96
4.1.1 Moviment social com arrel del projecte	97
4.1.2 Comunicar cooperació, visibilitzar les dones	99
4.1.3 La xarxa com a canal d'ajuda mútua	102
4.1.4 El sentiment de pertinença a un sector	103
4.1.5 Convertir la xarxa en una cooperativa	105
4.2 Principi d'aprenentatge social.....	106
4.3 Principi d'arrelament al territori i interès per la comunitat.....	107
5. Conclusions.....	110
Taula 1: Informació a analitzar.....	28
Taula 2: Presència de dones a l'economia solidària.....	41
Taula 3: Demanda de finançament a Coop57	94

Gràfic 1: Cooperatives per sectors econòmics, Catalunya, 2012	32
Gràfic 2: Dones a les cooperatives	33
Gràfic 3: Cooperatives no mixtes segons mida	34
Gràfic 4: Cooperatives feminitzades segons mida	34
Gràfic 5: Cooperatives sector agrari.....	35
Gràfic 6: Cooperatives atenció a les persones	36
Gràfic 7: Cooperatives comerç.....	36
Gràfic 8: Cooperatives construcció	37
Gràfic 9: Cooperatives cultura.....	37
Gràfic 10: Cooperatives educació i formació	38
Gràfic 11: Cooperatives indústria.....	38
Gràfic 12: Cooperatives mecànica i reparació	39
Gràfic 13: Cooperatives serveis a empreses i particulars	39
Gràfic 14: Cooperatives transports	40

Part 1: Objectius, marc teòric i conceptual, metodologia

1. Introducció

La nostra recerca vol aproximar-se a la situació de les dones a l'economia social, i les relacions de gènere a les cooperatives de treball mixtes, tot partint d'una mostra reduïda i seleccionada per l'equip de treball que comprendrà diverses cooperatives de la província de Barcelona, en concret del Maresme i el Baix Llobregat, en la que posarem especial atenció a les que estan integrades a la Xarxa d'Economia Solidària, i molt especialment a les que participen al balanç social.

La nostra hipòtesi de partida és que les estructures organitzatives de l'economia social afavoreixen el desenvolupament professional i econòmic de les dones en igualtat de condicions. Per això, volem comprovar si els factors que dificulten la participació de les dones al mercat de treball i que contribueixen a la desigualtat de gènere varien en aquest sector econòmic.

Per aquest objectiu, en primer lloc, **partirem del marc teòric i conceptual que ofereix l'economia feminista**, que des dels anys 70 del s. XX assenyalava la complementaritat i les contradiccions entre el mercat de treball productiu assalariat (l'anomenada economia real) i el treball reproductiu, domèstic i de cura, així com l'agricultura de subsistència, tasques invisibilitzades i majoritàriament realitzades per dones com a conseqüència de la divisió sexual del treball. L'economia feminista formula propostes teòriques i pràctiques per visibilitzar aquestes tasques i reorganitzar l'economia, la política i la societat posant el sosteniment de la vida en el centre.

En segon lloc, la nostra investigació partirà també de **l'economia social i solidària**, que té el seu origen en el moviment obrer del darrer terç del segle

XIX, i que es fonamenta en els valors i principis de la democràcia econòmica, en la pràctica d'un model d'organització de la producció i la gestió horitzontal, que situa a les persones en el centre de l'activitat, per avançar cap a una societat on s'eliminin les desigualtats de classe derivades de la divisió social del treball.

Per últim, aplicarem també la perspectiva de l'**ecologia social**, anàlisi que assenyalava la insostenibilitat del sistema econòmic capitalista, basat en una explotació dels ecosistemes naturals i dels recursos del planeta fins a l'esgotament dels mateixos, i en l'alteració dels cicles naturals, el que posa en perill la pròpia supervivència del planeta i totes les espècies que hi viuen. L'ecologia social proposa una reorganització de la producció, distribució, comercialització i consum dels aliments, recursos tecnològics i energètics que permeti el sosteniment de la vida humana i del planeta per a les generacions presents i futures. Per tant, ens acostarem a la realitat de cooperatives que s'alineen amb aquests principis.

L'equip de la recerca l'integrem dones vinculades al món del cooperativisme, l'economia social i solidària i el moviment feminista. Per tant, abordarem aquesta recerca des d'un posicionament situat, en la línia de treball que plantegen Donna Haraway i altres autores de l'**epistemologia feminista**, que atorguen un valor a l'experiència de les dones, descarten la neutralitat i objectivitat del coneixement científic i reivindiquen la producció de coneixement des dels propis subjectes que protagonitzen l'experiència investigada.

2. Objectius de la recerca

“Femení i plural: les dones i l’economia cooperativa” té per objectiu general aproximar-se i impulsar la presència i visibilitat de les cooperatives formades per dones, així com de les dones a les cooperatives, en la societat en general, i promocionar-ne els valors associats a l’economia social i solidària com a camí cap a l’emancipació i democràcia econòmica.

Més específicament, en destaquem els següents:

a) Conèixer les experiències concretes i actuals de les cooperatives de dones.

Recerca i anàlisi dels diferents projectes, estudi de les seves característiques, fent un diagnòstic de la seva realitat i raó d’èsser, per detectar les necessitats i carències, conèixer els punts forts i febles, per tal de saber quins punt cal incidir i potenciar.

b) Conèixer i visibilitzar la situació de les dones al projectes cooperatius vinculats a la Xarxa d’Economia Social que hagin participat prèviament a Balanç Social que l’entitat realitza anualment.

c) Diagnosticar, amb perspectiva de gènere, el paper de les dones en les cooperatives mixtes de l’àmbit Barcelona, així com la seva situació i condicions laborals.

d) Un cop finalitzat el treball de camp, crear un punt de trobada i de relació de les experiències investigades amb el moviment feminista i cooperatiu, mitjançant una jornada temàtica en què donem a conèixer els resultats de la recerca, i duguem a terme accions –en format conferències i tallers– relacionades amb les necessitats detectades durant la investigació.

3. Marc teòric i conceptual

3.1 Crítica i aportacions feministes a l'economia

3.1.1 La divisió sexual del treball com a element funcional i constitutiu del sistema capitalista

Tot partint de la tesi, compartida amb Teresa Pérez del Río, que les desigualtats de gènere són, qualitativament i quantitativa, les que més s'han mantingut durant totes les etapes històriques i els modes de producció, **ens interessa assenyalar la divisió sexual del treball (DST) com a element funcional per al desenvolupament, creixement i globalització del sistema de producció capitalista.** Des dels anys 70, la investigadora feminista Silvia Federici ha ampliat la visió marxista dels processos d'acumulació originària- la reestructuració socioeconòmica que originà el capitalisme del s. XV al XVIII- i ha demostrat que aquesta acumulació es donà no només per l'encerclament de les terres comunals i la conversió de la població camperola en proletariat urbà, sinó també per la instauració del salari com a forma de regular i controlar la capacitat de negociació dels i les treballadores respecte els patrons. Aquest procés fou simultani a la colonització de Llatinoamèrica i la imposició del sistema d'esclavisme.

En aquest moment fundacional del capitalisme, trobem diverses reformes polítiques i econòmiques que afecte específicament les dones. En primer lloc, l'exclusió de les dones de l'àmbit de la producció i el salari —amb la negació d'entrar als sistemes gremials, i l'exclusió del regim salarial de les tasques reproductives, domèstiques i de cura, feines que havien tingut un paper central i reconegut en la societat feudal d'allò que es considerava treball. La reproducció passa a ser l'esfera on es produeix i reproduceix la força de treball, és a dir, de les persones que treballaran després a l'àmbit productiu.

La instauració d'un únic salari família percebut pel cap de família (guanyador de pa) i del que vivien la dona (la cuidadora domèstica sense sou) i els fills i filles, explica Saskia Sassen, possibilità el primer capitalisme financer, ja que permeté

estalviar costos de producció i dedicar l'excedent acumulat als mercats d'exportació. Segons Sassen, la DST va possibilitar també la internacionalització de la producció manufacturera dels països rics als països empobrits, tot conformant un nou proletariat femení que treballava en condicions de semi esclavatge amb sous de misèria (un exemple són les maquiles a Llatinoamèrica o les sweat-shops a EEUU), i la globalització de l'economia. Actualment, explica Sassen, dones i població migrada són les noves classes de servitud que transiten i treballen a les "contrageografies de la globalització": agricultura de subsistència, treball informal, migració regular i irregular (incloses les xarxes de tràfic de persones i de tracte amb finalitats d'explotació laboral i sexual) i prostitució, circuits legals i semi legals creats i reconfigurats degut a la lliure circulació de capitals i persones que comporta la mundialització de l'economia.

La DST va estar també a l'arrel de la desigual atribució de drets civils , polítics i socials a homes i dones des de la Revolució Francesa i va comportar l'exclusió de les dones de l'esfera laboral, pública i política a tot el món i la seva consideració com a menors d'edat en els codis civils i penals fins ben entrat el fins al s. XX, desigualtats i discriminacions que es mantenen en alguns països a l'actualitat.

3.1.2 Dones al mercat de treball: desiguals i discriminades al model androcèntric del proveïdor

Malgrat tot, **la dicotomia entre les esferes productiva i reproductiva s'ha mantingut a costa de l'explotació i la discriminació de les dones a ambdós espais.** D'una banda, **l'organització del mercat de treball, el sistema de pensions, la fiscalitat i els impostos continuen basant-se en el model androcèntric de treballador guanyador de pa,** disponible durant 8 hores diàries al llarg de 40 anys de la seva vida per a proveir al nucli familiar, home alliberat de responsabilitats familiars i domèstiques, el que explica l'existència d'un seguit de mecanismes de discriminació directa i indirecta de les dones, a les que s'atribueix implícitament el rol de cuidadores i responsables de les tasques

domèstiques i reproductives a la llar, i a qui es concep com mà d'obra de reserva prescindible i expulsable del mercat segons el context.

Així, i com han explicat investigadores sobre treball i gènere com Teresa Torns o Carme Alemany, **les dones tenen majors taxes d'atur, temporalitat i parcialitat que els homes; pateixen discriminació salarial directa** (un 22,5% de salari menys que els homes¹) **i indirecta** (no perceben complements d'antiguitat, a causa de la incorporació tardana al mercat, i de penositat, per la seva minsa presència en determinades ocupacions altament masculinitzades) **i un alt grau de precarietat laboral, tots ells factors que afavoreixen l'assetjament sexual i per raó de sexe² als llocs de feina.**

Com assenyala l'economista Lina Gálvez, durant els darrers 30 anys a Europa i a l'Estat espanyol **la participació per gènere al mercat de treball ha evolucionat del model de guanyador de pa/cuidadora domèstica al de "guanyador de pa i mig"**, ja que la majoria de dones contractades tenen jornades de temps parcial i per tant, aporten menys salari al nucli familiar, però, assumeixen les tasques domèstiques, reproductives i de cura. De fet, com explica Teresa Torns, la pròpia UE incloïa a les enquestes laborals l'índex de voluntarietat, en referència a les dones que addueïen les responsabilitats familiars com a motiu per treballar a temps parcial. A més, **les dones estan ubicades a les categories i sectors laborals de pitjor remuneració** i, per tant, pateixen segregació laboral horitzontal; també segregació vertical, ja que **tenen dificultats per accedir a llocs directius**, el que les sociòlogues de treball han anomenat "sostre de vidre" (*glass ceiling*) i **més dificultats de promoció i ascens professional**, el que els dificulta sortir de les categories i sectors més desiguals, fenomen que s'ha anomenat la "síndrome del terra enganxós" (*sticky floor*); a més, es topen contra els anomenats "murs de vidre", ja que **no accedeixen a determinades**

¹ Institut Nacional d'Estadística, 2013.

² Mobbing psicològic pel sol fet de ser dona, pel fet de quedar embarassada – aquest darrer afecta a 1 de cada 3 dones a l'Estat espanyol.

responsabilitats, com la comptabilitat o la gestió dels diners, que són centrals a l'hora d'ascendir professionalment.

Com a conseqüència de treballar menys temps assalariades i amb menys salari, **perceben pensions inferiors** que els homes i estan **doblement exposades a la dependència econòmica i la pobresa**.

Després de la IV Conferència de la ONU sobre la Dona a Beijing de 1995, la comunitat internacional adopta el **gender mainstreaming (transversalitat de les polítiques de gènere)**, durant els 90 i 2000 **s'impulsen accions positives i polítiques d'igualtat a nivell europeu** (directives contra la discriminació salarial, l'assetjament sexual a la feina, sobre conciliació), i estatal, com la Llei de Mesures per a la Igualtat Efectiva entre Dones i Homes de 2007, considerada una referència a nivell mundial.

Però, l'esclat de la crisi immobiliària i financera, i **els ajustos i reformes estructurals dels governs estatal i català invaliden l'aplicació d'aquestes mesures i empitjoren la situació de les dones al mercat de treball**: la reforma laboral de 2012 és un atac frontal al principi d'igualtat, ja que permet a les empreses modificar els convenis de negociació col·lectiva, que permetrien l'articulació de plans d'igualtat a les empreses; incentiva la segregació horitzontal femenina, tot bonificant la contractació temporal femenina a les empreses de menys de 50 persones (nínxol principal d'ocupació de les dones) i dinamita les principals mesures de conciliació de la vida personal, familiar i laboral³.

---

³ Eliminació dels 100 euros de bonificació de reincorporació de dones al lloc de feina després de la baixa de maternitat; eliminació del dret a hora d'absència per lactància d'ambdós progenitors, modificació de la reducció de la jornada per cura de menors de 8 anys o familiars necessitats de cura, imposant l'obligació d reduir entre 1/8 i 1/2 de jornada diària, independentment de les necessitats. En els contractes parcials, s'incentivaran les hores extres i l'empresari podrà distribuir lliurement el 5% de la jornada laboral i canviar els torns de dia i nit i l'horari de la lactància. A més, la modificació de la negociació col·lectiva permet canviar les condicions laborals (jornada, horari, distribució temps treball, sistema de remuneració i quantia salarial) de forma unilateral a l'empresa.

3.1.3 Treball domèstic, reproductiu i de cura, la base oculta i menystinguda de l'economia

Com afirmen Mertxe Larrañaga i altres economistes, **la desigualtat de temps dedicat al treball domèstic, reproductiu i de cura entre dones i homes està en la base de les desigualtats laborals, tot condicionant la seva participació i trajectòria al mercat de treball**⁴. Les dones, tant aturades com ocupades, segueixen assumint el gruix de tasques domèstiques a la llar, així com la cura de persones grans o criatures: són elles qui agafen el 99% dels permisos de maternitat, el 85% de les excedències per cura de persones dependents⁵, les reduccions de jornada per cura de criatures en parelles heterosexuales on tots dos són assalariats, i qui desapareixen dels llocs directius conforme creix el número de fills/es que tenen.

L'estratificació ètnica del treball de cura, com l'anomena Saskia Sassen, acabà conformant les anomenades cadenes internacionals de cura: les dones d'altres indrets deixaven els seus fills i filles a càrrec d'altres dones de la família per treballar remuneradament netejant les cases i cuidant de les criatures i familiars de famílies europees. La baixa valoració social i econòmica del treball domèstic i de cura remunerat, regulat sota el Reial Decret del Règim Especial del Treball de la Llar de 1985 fins a l'any 2011, va mantenir prop de 800.000 treballadores i cuidadores domèstiques (un 80% de les quals són migrades) en una situació de desregulació que propiciava els abusos i l'economia submergida. La seva inclusió al Règim General de la Seguretat Social el juny de 2011, en compliment d'un decret de la OIT, no ha millorat les seves condicions de treball, ja que no tenen

⁴ Des dels anys 70 investigadores feministes com Maria Mies, Federici, Selma James, Cristina Carrasco, Elena Grau o Anna Bosch han demostrat que el treball domèstic, reproductiu i de cura i de tota l'agricultura de subsistència (amb que les dones proveeixen el 80% dels aliments dels països del Sud i el 60% del Nord) sosté l'economia real, i han reivindicat la seva visibilització i valoració amb propostes com els comptes satèl·lits o les enquestes d'ús del temps, que mesuren la dedicació de les persones a tots els treballs i al lleure. El 1995, fruit de la pressió de grups com la Xarxa Internacional per un Salari per al Treball sense Sou (1975), la Plataforma d'Acció de Beijing recomana als estats el·laborar comptes satèl·lits que incloguin el treball domèstic, reproductiu, de cura i agrícola de subsistència. A l'Estat espanyol, durant els 90 l'economista feminista Cristina Carrasco aportà conceptes com el de l'iceberg o el de la mà invisible de la cura (tot ironitzant sobre l'autoregulació del lliure mercat d'Adam Smith) per visibilitzar aquestes tasques i formulà la proposta d'Enquesta de Població Alternativa, que crea la categoria *d'actives domèstiques* per revaloritzar les dones normalment considerades inactives a les estadístiques laborals tradicionals

⁵ El concepte de dependència o discapacitat ha estat criticat per organitzacions com el Fòrum de Vida Independent, que reivindica el terme de diversitat funcional (persones amb funcions diverses).

dret a l'atur ni a la vaga, els és difícil gaudir de baixes per malaltia i vacances i tenen un sou base de 600 euros que infravalora tasques d'alta dedicació com la cura de gent gran amb alzheimer⁶. A més, el context de crisi està portant a que moltes famílies les acomiadin o es neguin a contractar-les per no poder assumir els costos de les cotitzacions a la seguretat social, segons expliquen organitzacions de treballadores domèstiques com Sindillar (Sindicat de Treballadores de la Llar), SEDOAC (Servicio Doméstico Activo) y Territorio Doméstico (aliança entre organitzacions de treballadores domèstiques i activistes feministes).

3.1.4 Una triple crisi: econòmica, de cura i de sostenibilitat

Des dels anys 90 Amaia Pérez Orozco i altres economistes han alertat sobre la **crisi de sosteniment del treball de la cura amenaça les societats occidentals degut a la no corresponsabilitat de societat, estat i mercat respecte el sosteniment de la vida**. També han plantejat als governs que han defensat la igualtat d'oportunitats entre dones i homes la urgència d'aplicar polítiques públiques que posin en relleu la importància de la cura i atenció a les persones en totes les fases de la seva vida, que no atribueixin a les dones en exclusiva la responsabilitat de proveir-la i que valorin les tasques reproductives, domèstiques i de cura en condicions d'igualtat i equitat amb altres ocupacions i/o treballs.

La Llei de Mesures per a la Conciliació de la Vida Personal i Familiar de 1999, que buscava facilitar la conciliació en l'àmbit laboral, i la Llei de Dependència, considerada en el seu moment "la quarta pota de l'Estat de Benestar", van esdevenir mesures de referència principals quant a polítiques públiques en matèria de conciliació, però han presentat serioses limitacions, i no únicament perquè després de la reforma laboral i els ajustos pressupostaris són de difícil

---

⁶ El gener de 2013 el Govern espanyol va fer una nova reforma que elimina la obligació de les famílies contractants de donar d'alta a les empleades domèstiques des de la primera hora treballada i obliga les domèstiques que treballin menys de 60 hores setmanals a pagar-se les cotitzacions a la Seguretat Social amb una taxa més alta (150 €) que quan ho havien de fer les llars empleadores.

aplicació: la primera circumscriu la cura en l'àmbit del treball remunerat (permisos de maternitat, paternitat, lactància i absència per cura de familiars) i la centra més en la possibilitat de conciliar de les dones que en la corresponsabilitat d'homes i dones, ja que ho relaciona més amb l'organització de l'àmbit laboral que en la de tots els àmbits de la vida. La segona, que aporta transferències econòmiques a les cuidadores familiars que es fan càrrec de les persones amb diversitat funcional, torna a ubicar la responsabilitat de la cura a l'àmbit familiar i domèstic enlloc d'abordar-la des de la dimensió col·lectiva, de dret individual i servei públic.

La reforma del sistema de pensions de 2011 segueix atribuint la responsabilitat de la cura de criatures a les dones permetent-les cotitzar fins a dos anys per aquest motiu, i afavoreix que les dones de les parelles heterosexuales no treballin assalariadament a canvi de bonificacions econòmiques al cònjuge en la declaració de renda. Però, economistes feministes com Larrañaga, Gálvez o Paloma de Villota alerten que, a la pràctica, **les bonificacions i les transferències econòmiques a les dones pel treball de cura no impliquen que les dones tinguin més autonomia i control del seu temps ni més opcions per elaborar el seu projecte de vida**. En canvi, aposten per un sistema de fiscalitat progressiva, on les rendes més altes paguin impostos en proporció als seus beneficis, que serveixin per a proveir serveis públics d'atenció i cura a criatures als que pugui accedir qualsevol persona en exercici d'uns drets socials individuals, no derivats de la seva situació civil ni de la seva relació amb el mercat de treball.

3.1.5 Una solució, canvi de paradigma des de la justícia social i de gènere: posar la vida al centre

Algunes propostes feministes reclamen **posar el sosteniment de la vida al centre de les polítiques econòmiques i socials**: en l'àmbit laboral, això implica la reducció generalitzada de la jornada (treballar menys hores al mercat per poder treballar i gaudir de la resta d'àmbits de la vida), i en el social, poder accedir a serveis públics d'atenció i cura a persones, d'educació infantil de 0 a 3

anys (programa que és bàsic per afavorir la participació femenina al mercat laboral i que fou eliminat el 2012) i el repartiment de tots els treballs: productiu, reproductiu i de cura, comunitari... Orozco proposa deixar de concebre el treball assalariat des del model del *treballador xampinyò* que es reproduïx i sosté de forma autosuficient, i assumir que som éssers interdependents amb necessitats de cura en diferents moments vitals. A més, Orozco i altres dones i corrents feministes fan una lectura més ampla de la cura que trascendeix la dimensió física, i incorpora la noció afectiva, cognitiva (desenvolupament i creixement personal), grupal (mecanismes per afavorir la comunicació i expressió de necessitats en el grup, la prevenció i la resolució de conflictes, per afavorir els acords i la cohesió...), així com mediambiental. Amb Yayo Herrero, Alicia Puleo, Carrasco, Bosch i altres investigadores i activistes del moviment ecologista i feminista, alerten que vivim una crisi de sostenibilitat ambiental, que només se superarà decreixent en el consum energètic i de matèries primeres i replantejant les relacions econòmiques Nord-sud, el sistema de producció, distribució i comercialització d'aliments i matèries primeres i la relació amb el territori. Des dels 70, les propostes ecofeministes de dones camperoles, ramaderes i indígenes en defensa de la biodiversitat i l'agroecologia com Vandana Shiva, Vangari Maatai, grups com Las Petras, la Marxa Mundial de dones o la Comissió de Dones de Vía Campesina... han fet palès que les persones també som ecodependents i el paper cabdal de les dones en l'alimentació de poblacions del Sud i el Nord amb l'agricultura de subsistència i el manteniment de la biodiversitat , així com assenyalar les desigualtats que viuen en l'agricultura domèstica, les explotacions familiars i l'agroindústria: les dificultats per ser titulars de les explotacions, accedir a ajudes, crèdits i propietat de la terra⁷... la desigualtat salarial i la segregació a l'agroindústria...

---

⁷ Per a més informació, consultar Irene León (ALAI, Marcha Mundial de Mujeres) y Lidia Senra (Sindicato Labrego Galego), Esther Vivas (Xarxa de Consum Solidari), Isabel de Gonzalo Aranoa.

En el context actual, **mercats i governs han optat per sortir de la recessió generant un nou procés d'acumulació per desposseïció de la població mitjançant l'encerclament dels béns comuns** (retallada de drets socials, laborals i de ciutadania, privatització de recursos públics com l'educació, la sanitat, o serveis com l'aigua) **i en el quals les desigualtats de gènere tenen un paper cabdal, ja que estat i mercat asseguren que les dones faran el doble paper de proveïdores i cuidadores** dificultant encara més la seva permanència al mercat laboral, i abocant-les a resoldre els efectes devastadors dels ajustos amb més feina invisible a les llars.

A l'Estat espanyol, això s'ha materialitzat en una reforma laboral que, segons Orozco, feminitza les condicions de treball de tota la població assalariada, ja que el conjunt dels treballs s'assemblen cada vegada més en les seves condicions als treballs històricament assignats a les dones en l'àmbit domèstic: remuneració inexistente o incerta, falta d'accés a drets socials, manca de regulació i de negociació col·lectiva de les condicions laborals, individualització de la relació salarial, entre altres. Aquesta flexibilització extrema del mercat laboral, sumada a reformes com la del sistema de pensions del gener de 2011, que va elevar el temps de cotització de 35 a 37 anys, provocarà, segons Orozco, una acceleració dels processos de precarització, dualització i exclusió social: un atac frontal a les condicions de vida de la població per recuperar les quotes d'acumulació del capital.

3.2 Empreses socials i cooperatives: una nova cultura de treball centrada en les persones

En aquest context, l'economia social i cooperativa es planteja com un canvi de paradigma on l'objectiu empresarial màxim no són els beneficis sinó satisfer les necessitats de les persones i el seu benestar. Pensem que la conjuntura actual de crisi sistèmica representa una oportunitat de creixement i desenvolupament per a l'economia cooperativa, que ha tingut històricament el naixement —finals del segle XIX— i les diferents onades de creixement

—dècades dels 30 i 70 del segle XX— estretament vinculades als contextos de crisi econòmica⁸. Aquests períodes es caracteritzen per alts índex d'atur, major temporalitat i parcialitat, situació que com hem vist afecta específicament a les dones. Les cooperatives com a mitjà propi d'accés a l'ocupació poden implicar una solució eficaç a llarg termini a situacions d'atur i alhora incorporar la possibilitat de treballar en millors condicions i flexibilitzar els ritmes de treball per fer-los compatibles amb les altres esferes de la vida.

Un dels aspectes que volem destacar és que **la fórmula cooperativa representa un gran avenç en la democratització de l'economia, concretament, del dret i l'accés a la iniciativa econòmica**⁹. Les classes treballadores, que històricament han estat desposseïdes de mitjans propis de subsistència i han hagut de vendre la seva força de treball com a únic mitjà per viure, troben en la cooperativa la possibilitat d'accedir a la propietat dels mitjans de producció, desenvolupant no només les tasques productives, sinó també la gestió i direcció del projecte econòmic. Aquest canvi de model, no només trenca amb la divisió capital-treball, sinó que a més amplia i diversifica les funcions atribuïdes als i les treballadores, fet que representa una remodelació substancial de les tasques que tradicionalment han complert les classes populars.

Volem conèixer aquesta dimensió col·lectiva, interna i externa, dels projectes cooperatius, tant en relació al treball en equip, com en el funcionament en xarxa i l'arrelament al territori en què operen. L'economia social parteix d'una concepció de la comunitat generadora de valor i fortalesa del projecte, de col·lectiu que cal cuidar i tenir en compte en l'organització del mateix i de l'activitat. **A l'economia cooperativa les xarxes de persones, relacions i territoris són la base del projecte econòmic, i són viscudes com a canal d'intercanvi** —principi d'intercooperació—, **d'experiències i aprenentatges** —principi d'aprenentatge personal i social—, **i alhora són actius per produir**

⁸ Referència Quart Impuls.

⁹ Referència article Elba, Principis de l'Economia Cooperativa.

contactes, canals i oportunitats, que es poden gestionar, combinar i multiplicar entre sí per enfortir tant el projecte econòmic, com la comunitat i l'entorn —principi d'arrelament al territori i d'interès per la comunitat.

Tal com afirmen Fusco i Piano a *Empreses de dones* (2007), **l'economia social i cooperativa té una concepció holística i transversal de l'empresa i la vida, integrada de manera natural en el funcionament normal del projecte econòmic el sentit de la responsabilitat social**. Per la mateixa naturalesa i els principis ètics que governen les cooperatives, incorporen a més de l'organització del treball i la igualtat d'oportunitats, altres valors com l'aprenentatge permanent, la inclusió de persones en risc d'exclusió social¹⁰ i el desenvolupament sostenible en el funcionament ordinari del projecte econòmic.

Els diferents estudis sobre la situació de les dones a l'economia cooperativa arreu de l'Estat espanyol i a Catalunya, així com sobre la situació de les dones emprenedores en aquest àmbit, il·lustren que **aquest sector és més favorable per la participació laboral de les dones i els permet accedir a categories i nivells salarials més equitatius respecte els homes i accedir en major mesura a llocs de direcció i responsabilitat que en altres àmbits del mercat**¹¹. També afirmen que les dones cooperativistes tenen més facilitats per conciliar la vida personal i familiar amb la laboral¹². Segons aquests estudis, les empreses socials i cooperatives apliquen plans d'igualtat en major grau que les empreses

¹⁰ Segons el balanç social de la XES, el 13% d'empreses que van omplir-lo el 2011 tenien contractades persones en risc d'exclusió.

¹¹ Segons xifres de l' *Estudio sobre la realidad social y laboral de las mujeres en las cooperativas de trabajo en España-2009* de COCETA, a l'Estat Espanyol de cada cinc persones que hi ha a una cooperativa, tres són dones: un 86,60% són sòcies treballadores indefinides i un 57% són sòcies treballadores qualificades; un 100% de les enquestades a l'estudi informen que la seva retribució és igual a la dels homes amb els que treballen i el 86,9% informen que a la seva cooperativa hi ha polítiques d'igualtat de retribució entre dones i homes. En els càrrecs directius, es donen tendències contradictòries: mentre el 87,9% de les cooperatives apliquen polítiques d'accés de les dones a llocs directius, segons l'estudi de COCETA les dones directives a les cooperatives de treball eren només un 16,4% el 2009, front el 18,8 de l'estudi anterior, realitzat el 2004 (segons dades de l'INE, a l'economia convencional les dones són l'11,5% als consells d'administració i el 22% en càrrecs directius a l'Estat espanyol). Tot i així, el 90% de les enquestades consideren que la participació a les cooperatives de treball afavoreix l'ascens a llocs de direcció, i el 52% consideren que aquest ascens és possible mitjançant la participació a la presa de decisions. Segons el balanç social de la Xarxa d'Economia Solidària, el grau de feminització dels càrrecs de responsabilitat a les cooperatives que hi participen és superior al 70%.

¹² Segons l'estudi de COECTA, a les cooperatives un 56,4% de les enquestades senten que poden conciliar la seva vida professional, personal i laboral. La recerca de COCETA destaca l'alt grau de conciliació en tasques d'administració (un 90%) i directives (un 40%) .

convencionals¹³. Volem esbrinar si a les cooperatives de la mostra seleccionada es repeteixen aquestes tendències.

En el mateix sentit de donar centralitat a les persones en l'origen i finalitat de l'activitat, pensem que es pot trobar en l'economia social una solució a la política de retallades i la mercantilització absoluta dels serveis de cura i proximitat conseqüència de les polítiques neoliberals i els plans d'ajust estructurals. L'economia social no té per motor de l'activitat el benefici econòmic, ja que està fonamentalment orientada a satisfer necessitats de les persones –necessitat de treballar o d'accedir a un servei, per exemple—, i a garantir la continuïtat del projecte econòmic. Un paradigma econòmic inspirat en la cultura del *non-profit*, que busca compaginar el desenvolupament d'una activitat econòmica amb l'exercici de la responsabilitat social. **La lògica econòmica sense afanys de lucre podria tenir un paper significatiu en la gestió de les tasques d'assistència i cura, en contraposició als processos mercantilitzadors i privatitzadors dels serveis, com a alternativa a la gestió estatal d'aquests.**

Algunes investigacions afirmen que a les cooperatives s'aplica **una filosofia organitzativa que incorpora altres nocions de la corresponsabilitat sobre la cura centrada en totes les persones, no tan sols les dones**: la decisió col·lectiva de la organització del treball (jornades, horaris, vacances, compensacions econòmiques i d'horari per sobrecàrregues de feina); una major igualtat de condicions entre persones que sòcies de la cooperativa i les treballadores assalariades; la participació de persones en risc d'exclusió, la inclusió de les xarxes laborals, familiars i personals en la provisió i organització de la cura de fills i familiars, i una concepció més àmplia de la conciliació de la vida personal familiar i laboral, que incorpora no tan sols la cura o les necessitats puntuals per

¹³ Segons l'estudi de COCETA, un 92,2% de les cooperatives enquestades tenia un pla de prevenció de riscos, i un 31,3% hi incloïen mesures específiques per a les dones. Un 6,9% de les cooperatives estudiades van establir un protocol de prevenció de l'assetjament sexual. El darrer balanç social de la XES afirma que el 58% de les empreses estudiades compten amb un Pla d'igualtat -mesures d'acció positiva per la participació de les dones i plans per actuar contra l'assetjament sexual

motius físics, sinó del propi desenvolupament personal i laboral (excedències temporals per projectes propis); la noció de la cura incorporada a la organització de l'equip i del treball, la comunicació la prevenció i resolució de conflictes i la participació¹⁴.

Ens interessa identificar les pràctiques que puguin anar en aquesta direcció a les cooperatives de la mostra de cara a promoure, reforçar i estendre aquestes dinàmiques i motivar una reflexió en l'entorn de l'economia social i solidària sobre aquest tema. Alhora, en el cas de la Xarxa d'economia Solidària, la cura de l'entorn té un sentit més integral i incorporat al dia a dia: més de la meitat d'entitats membre han aplicat un pla de sostenibilitat. Per tant, provarem d'identificar pràctiques d'aquest tipus.

3.2.1 Cooperatives impulsades per dones: llibertat femenina construït projecte autònom

En el cas de les iniciatives impulsades per dones, la pràctica de la iniciativa econòmica implica encara un pas més enllà en l'assoliment de la igualtat plena. Si l'accés generalitzat de les dones al treball assalariat durant el segle XX va representar una alteració de l'estructura econòmica, social i familiar, pensem que **l'accés a l'autoocupació i organització col·lectiva del treball pot suposar un pas més en la remodelació de les funcions que desenvolupen en el mercat i l'organització del treball.**

Creiem que tant la cooperativa com altres formes autònomes d'autoocupació són, cada vegada més, no només una opció per cobrir la necessitat de treballar, sinó també com a exercici de llibertat i desplegament d'un projecte individual d'iniciativa pròpia, molt important si ho llegim en clau psicològica. L'accés de les dones al treball assalariat va representar un mitjà de construcció social d'una nova identitat femenina, amb moltes implicacions en l'imaginari col·lectiu. Pensem que **la capacitat de les dones per impulsar i organitzar projectes**

¹⁴ Guia para la Conciliación de la Vida Personal, Familiar y Laboral en las Cooperativas de Madrid (Pandora Género y Comunicación, 2012).

econòmics propis que conjuguin la necessitat i el desig comporta exercir la llibertat també a través del treball autònom (Fusco i Piano, 2007, pàg. 53).

A les cooperatives i empreses socials impulsades per dones, en un panorama europeu i estatal on les dones només accedeixen al 6% i 3% dels crèdits per a engegar projectes econòmics, segons Lina Gálvez, i tenint en compte que la majoria de les dones que posen en marxa projectes d'autoocupació solen buscar suport financer en l'entorn familiar o proper¹⁵, resulta interessant identificar quines estratègies posen en marxa les cooperatives de dones per tal d'accedir al finançament inicial. Tindrem en compte referents no només entre les dones autòctones, sinó també migrades (per exemple, entre dones de Llatinoamèrica funcionen els sistemes d'estalvi cooperatiu per emprendre projectes d'autoocupació). També, ens interessa conèixer les dimensions i la composició de les cooperatives de dones (per exemple, identificar iniciatives cooperatives posades en marxa per dones migrades, que viuen una situació encara més dura a nivell laboral que les autòctones), així com saber els sectors d'activitat on s'ubiquen i identificar propostes innovadores, que explorin sectors altament masculinitzats (indústria, tecnologia) o que innovin a l'hora de treballar en sectors feminitzats (per exemple, serveis de neteja ecològica).

D'altra banda, però, volem esbrinar també fins a quin punt es repliquen en les cooperatives estudiades les tendències assenyalades en aquest estudis, com la segregació horitzontal en determinats sectors d'activitat —forta concentració en el comerç i els serveis a les persones, escassa col·locació en el sector manufacturer i la indústria, i una total absència d'empreses en l'agricultura— i categories professionals (personal d'administració, per exemple).

A nivell intern, ens interessa conèixer les formes d'organització del treball, relació entre sòcies i treballadores, comunicació, prevenció i resolució de conflictes, conciliació i cura (en el sentit ampli que s'ha esmentat anteriorment)

---

¹⁵ Facundo, Guernica: *El Libro Rojo de las Emprendedoras*, Editorial---- Barcelona 2011.

que posen en marxa les cooperatives de dones, per tal d'identificar estratègies i bones pràctiques. A més, voldríem esbrinar si aquestes estratègies estan inspirades o poden tenir punts en comú amb les que han desenvolupat els espais formals i informals de dones i el moviment feminista. Per exemple, una de les cooperatives de dones que estudiarem, Tamaia, treballa en prevenció i atenció de la violència de gènere, i sorgeix de l'experiència de la Comissió contra les Agressions a les Dones de la Coordinadora Feminista de Catalunya (1975-1996). Per tant, ha incorporat el bagatge i sabers d'aquesta experiència, i ha promogut iniciatives com les mentores, dones que han superat la violència i acompanyen a altres dones en el seu procés. Guernica Facundo, autora del Libro Rojo de las Emprendedoras, explica que al sector de l'emprenedoria femenina, que en alguns casos es regeix amb criteris economicistes més que cooperatius, funciona la mentoria i acompanyament entre dones diverses (wo-mentoring). Ens interessa estudiar aquestes fórmules i identificar possibles intercanvis, sinèrgies i aprenentatges entre diferents cooperatives i projectes empresarials de dones que, tot i així, poden nodrir-se i aportar-se coneixements des de la diversitat.

El Libro Rojo de las Emprendedoras coincideix a afirmar que **les dones que impulsen projectes d'autoocupació tenen més facilitat per a conciliar la vida personal, familiar i laboral**, ja que els dóna certa flexibilitat i compatibilitat per a assumir responsabilitats de cura de criatures o familiars; que durant la fase inicial de funcionament del projecte aquest fet es tradueix en què les dones que l'engeguen reforcen el seu propi concepte de cura familiar i que les tasques domèstiques i de cura de menors incideixen al funcionament del negoci. Facundo també destaca que les dones que gestionen empreses pròpies tenen menys suport de la seva parella en l'àmbit de les tasques domèstiques que els homes: ens interessa acostar-nos a la realitat de les dones que han posat en marxa cooperatives per veure amb quines xarxes de suport formal i informal compten per assumir aquestes tasques, i constatar si es repeteix la tendència.

També, veure quin pes tenen les estratègies i les xarxes tradicionalment utilitzades per les dones per fer front a aquestes càrregues (xarxes d'amigues que es donen suport en la criança i s'alternen per tenir cura de les criatures, etc.).

Respecte al posicionament i visibilitat empresarial, resulta especialment important conèixer les seves estratègies de comunicació, identitat i reputació empresarial, donat que **la invisibilitat segueix sent un obstacle per a la promoció d'iniciatives engegades per dones**, tal com s'explica al Libro Rojo de las Emprendedoras: tot i que les dones amb empreses pròpies utilitzen més les tecnologies de nova generació que els homes, estan menys present al món tecnològic. Ens interessa estudiar l'accés i ús de les TIC en el funcionament, comunicació externa i interna de les cooperatives de dones i identificar fortaleeses i carències que estiguin interessades a compartir i corregir.

4. Metodologia

4.1 Selecció del corpus i justificació

Aquesta recerca, de base eminentment qualitativa, s'ha centrat en l'anàlisi del discurs d'informants clau, participants a grups de discussió o ponents de jornades, per tal de contrastar les nostres hipòtesis en relació a la comparativa entre l'economia social i l'economia de mercat capitalista; respecte a la millora de les condicions sociolaborals de les dones; en referència a l'organització del treball i bones pràctiques que s'hi despleguen; així com rastrejar les especificitats de les cooperatives formades estrictament per dones.

En primer lloc, el 15 de juny de 2013 vàrem organitzar unes jornades "Femení i plural: les dones i les cooperatives" estructurades al voltant de 4 taules: Dones i iniciativa econòmica; Dones i accés al crèdit; Tendències i possibilitats de l'economia cooperativa per a les dones; Les dones a les cooperatives. En aquestes jornades vàrem comptar, com a ponents i/o com a participants del debat amb:

- ✓ Mònica Reig, investigadora i docent d'ESADE.
- ✓ Maria José Blanco, responsable de programes de creació d'empreses de Barcelona Activa.
- ✓ Maite Palomino, membre del patronat de la Fundación Internacional de la Mujer (FIDEM).
- ✓ Lola Sanjuan, presidenta de la Asociación de mujeres cooperativistas de Andalucía (AMECOOP).
- ✓ Pepi Domínguez, membre de Titània-Tascó.
- ✓ Clara Esther López, membre de Dones solidàries pa'lante.
- ✓ Sara Carro, membre de Fil a l'agulla.
- ✓ Josep Maria Gasch, secretari de la Fundació acció solidària contra l'atur.
- ✓ Núria Suñé, membre de la comissió de gènere de Coop 57.
- ✓ Rosa Miró, membre de la comissió de gènere de Coop 57.

- ✓ Carme Alemany, investigadora i activista feminista.
- ✓ Ivan Miró, investigador i membre de la Ciutat Invisible.

En segon lloc, hem realitzat dos grups de discussió vinculats als territoris del Baix Llobregat i el Maresme, en què han participat dones de cooperatives mixtes, feminitzades i només de dones:

- ✓ Anna Huertos, Col·lectiu Ronda
- ✓ Mariona Zamora, Esberla
- ✓ Noe Garcia, Artijoc
- ✓ Montse Puig, Suara
- ✓ María Casado, Malea
- ✓ Raquel Escurriol, Tamaia-Viure sense violència
- ✓ Judith Prado, Eines

Finalment, hem entrevistat als i a les següents informants clau:

- ✓ Hernán Córdoba, sots-president de Coop 57.
- ✓ Guillem Fernández, responsable d'Anàlisi de serveis financers de Coop 57.
- ✓ Andrea García, membre de la cooperativa de gènere i comunicació de Pandora-Mirabilia.

Mitjançant la narració d'aquestes persones, hem conegut la situació de les dones a l'economia social, particularment en relació a la qualitat del lloc de treball, la igualtat home-dona, en matèria de conciliació i d'innovació empresarial, així com l'arrelament al territori i la comunitat en què operen.

També ens ha interessat conèixer la realitat i experiència en matèria de prevenció i gestió dels conflictes, les xarxes de suport formal i informal amb què l'equip compta en el seu dia i dia, i quina concepció i grau de conciliació de la vida personal i professional desenvolupen. A partir de l'anàlisi del discurs hem volgut constatar si la cooperativa és una alternativa real a

l'economia submergida, a la precarietat laboral i a l'explotació, i si existeix un treball en xarxa, en què s'intercanvien coneixements i es practiqui el suport mutu amb altres projectes de dones.

D'altra banda, la tria d'informants clau vinculades al món cooperatiu, de l'emprenedoria de dones i al moviment feminista, ens ha permès conèixer a fons en quin grau i de quina manera les empreses cooperatives basteixen i practiquen un repertori de metodologies d'organització del treball i bones pràctiques en matèria d'igualtat, conciliació, sostenibilitat i cura i accés al crèdit.

A més, també hem analitzat pàgines webs, revistes, articles i altres materials editats per les cooperatives que han participat de la recerca. Així com dades estadístiques procedents de l'INEM, l'IDESCAT, la Fundació Roca i Galés, i d'estudis realitzats per la Confederación española de cooperativas de trabajo (COCETA), la Xarxa d'economia solidària (XES) i la Fundació Seira.

4.2 Metodologia de recerca i anàlisi

Pel que fa a la metodologia de recerca i anàlisi, s'ha optat per tècniques tant qualitatives com quantitatives, així com participatives, en funció de la informació que es vol obtenir:

Qüestions referents a trets diferencials de l'economia social i cooperativa respecte a fórmules de l'economia convencional	
Què volem saber	Què hem analitzat per saber-ho
Composició per sexes de les cooperatives en funció del sector econòmic	Dades estadístiques (XES ¹⁶ , COCETA ¹⁷ , etc.)
Composició per sexes de les cooperatives en funció del tamany	Dades estadístiques (XES, COCETA, etc.)
Nivell d'innovació de les cooperatives	Grups de discussió, Dades

¹⁶ XES: Xarxa d'economia solidària

¹⁷ COCETA: Confederación española de cooperativas de trabajo.

estudiades respecte aquests aspectes	estadístiques facilitades per cooperatives.
Qüestions referents a les condicions laborals de les dones en les cooperatives (prenent com a referència la mostra escollida per l'estudi)	
Què volem saber	Què analitzarem per saber-ho
Igualtat retributiva	Entrevistes i grups de discussió.
Possibilitats de conciliació	Grups de discussió
Segregació horitzontal i murs de vidre	Grups de discussió i dades facilitades per cooperatives mostra
Segregació vertical i sostre de vidre	Grups de discussió i dades facilitades per cooperatives mostra
Accés i ús de les TIC	Grups de discussió
Fórmules d'organització del treball i bones pràctiques	
Què volem saber	Què hem analitzat per saber-ho
Grau de decisió col·lectiva d'organització del treball (jornades, horaris, vacances, compensacions econòmiques, etc.)	Grups de discussió/Entrevistes
Concepció de conciliació	Grups de discussió/Entrevistes
Noció de la cura incorporada a l'organització de l'equip i del treball	Grups de discussió/Entrevistes
Fórmules de prevenció i resolució de conflictes	Grups de discussió/Entrevistes
Grau d'arrelament al territori i d'integració comunitària	Grups de discussió/Entrevistes
Grau de participació de persones sòcies i assalariades en presa de decisions	Grups de discussió/Entrevistes

Funcionament en xarxa

Grups de discussió/Entrevistes

Taula 1: Informació a analitzar

En relació a les tècniques participatives, es crearà un grup de treball de dones cooperativistes, per tal que puguin identificar elles mateixes necessitats i fortaleeses.

D'altra banda, s'aplicaran tècniques d'anàlisi del discurs, tot aplicant una perspectiva crítica en relació als discursos sorgits de les entrevistes en profunditat i dels grups de discussió, així com per a la valoració dels continguts de comunicació produïts per algunes cooperatives (díptics i fulletons, revistes internes, portals web, publicitat, etc.).

4.3 Coneixement situat

Femení Plural és una recerca aplicada, és a dir, els resultats obtinguts s'adrecen a **potenciar el paper de les dones a l'economia cooperativa**, i parteix d'un posicionament clarament definit, que es fa explícit en tot moment, atès que configura la mirada des de la qual s'analitzen les dades.

Aquest reconeixement del coneixement com quelcom posicionat, localitzable i crític, com defensa l'antropòloga feminista Donna Haraway, no implica un rebuig de la possibilitat de construir significats legítims i epistemològicament vàlids, sinó partir d'una epistemologia que no assumeix com a vàlida la fal·làcia de la neutralitat científica (sovint androcèntrica) i que té clara la finalitat envers la qual s'orienta la investigació (la transformació social).

Així, la formulació dels interrogants que han motivat aquest estudi i l'obtenció de les dades responen a una **posició feminista, a una perspectiva de gènere i a una íntima convicció en les possibilitats transformadores del cooperativisme**.

Part 2: Resultats de la recerca

A continuació presentarem els resultats de la recerca organitzats de la següent manera:

En primer lloc introduïrem el buidatge de dades extretes d'altres estudis o de bases estadístiques, tot esbossant un panorama general del pes de les cooperatives a l'Estat espanyol i a Catalunya, així com la situació de les dones a les cooperatives. En segon lloc, plantejarem una teoria preliminar sobre models cooperatius i la seva relació amb l'assoliment de l'equitat de gènere a l'àmbit laboral. Aquests dos apartats constitueixen el primer capítol d'aquesta part.

El segon capítol, "Cooperatives i cures: teoria i pràctica per sostenir la vida" coneixerem algunes de les estratègies que les cooperatives i les dones que han participat de la recerca han adoptat per fer possible la conciliació de les diferents esferes de la vida, les dificultats que troben, així com els mecanismes grupals per transcendir el concepte de conciliació i apostar per la corresponsabilitat.

El capítol tercer, "Cooperatives de dones, cooperatives feministes i feminisme a l'economia social i cooperativa", vol visibilitzar les aportacions que des de les dones i des dels feminismes s'han fet al món cooperatiu, així com donar a conèixer pràctiques específiques amb una profunda marca de gènere.

Finalment, al darrer capítol, "Cooperatives i aliances: estratègies per a la transformació social", exposem pràctiques del cooperativisme – suport mutu, arrelament al territori, treball en xarxa, etc. – i de la solidaritat entre dones que estan en la base de la innovació i transformació social que duen a terme moltes de les cooperatives estudiades.

Tot plegat ho presentarem de forma narrativa, a través de les veus de les dones i homes (ponents en les jornades, informants claus, participants dels grups de

discussió) que han fet part d'aquesta recerca, perquè, com afirmava Virginia Woolf, les obres – i molt menys una recerca – “no son naixements singulars i solitaris: són el resultat de molts anys de pensar en comú, de pensar pel cos de la gent, de manera que l'experiència de les masses és troba darrera de la veu singular”¹⁸.

---

¹⁸ Woolf, Virginia (1929): *A Room of One's Own*.

1. Equitat de gènere i cooperatives

1.1 Anàlisi de dades

En aquest apartat volem dur a terme una aproximació estadística sobre el paper de les dones al sector cooperatiu. Ho fem a partir del buidatge de tres informes, un sobre la realitat social i laboral de les dones al cooperativisme, realitzat per la Confederación española de cooperativas de trabajo l'any 2010, un realitzat per la Fundació Seira el 2010 sobre presència de dones a les cooperatives de treball i serveis, i el Balanç social de 2011 de la Xarxa d'economia solidària. D'altra banda, també s'han valorat dades procedents de l'IDESCAT, de l'INE i de la Fundació Roca i Galès.

Començarem per fer-nos una idea general del pes de l'economia cooperativa a Europa, a l'Estat espanyol i a Catalunya.

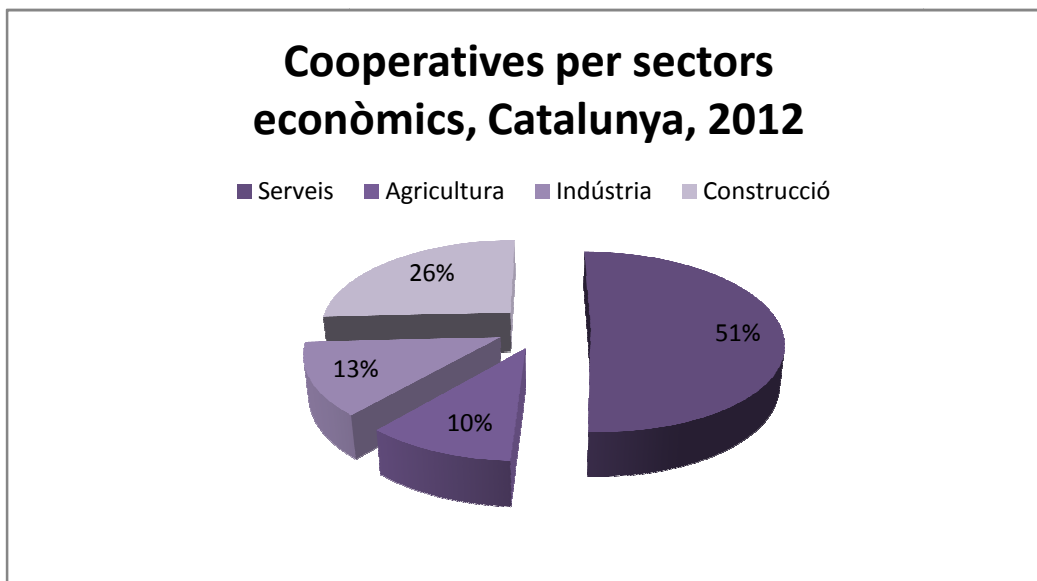
Segons COCETA, a Europa hi ha unes 70.000 cooperatives de treball, amb més d'un milió de sòcies treballadores i 1.100.00 de treballadores i treballadors per compte propi. Les cooperatives tenen presència a la pràctica totalitat de sectors econòmics, amb predomini dels sectors industrial i de serveis, destacant els serveis d'atenció a les persones: llars d'infants, residències, centres de dia, ajut a domicili.

A l'Estat espanyol hi ha més de 17.700 cooperatives de treball associat, que generen 270.000 llocs de treball de forma directa entre persones sòcies i treballadores per compte aliè (el que suposa l'1,5% de la població ocupada). La major part de l'activitat s'ubica a nivell local/autonòmic – gairebé el 77% -, mostra del caràcter territorialitzat del treball cooperatiu.

A Catalunya, al juny del 2012, segons fonts del Registre de Cooperatives de Catalunya, hi havia 4.135 cooperatives i, el nombre de persones ocupades en el règim general de la Seguretat Social, segons fonts de l'MTSS, era de 38.134. Pel que fa al nombre de persones ocupades en el règim d'autònomes, de les fonts

del 2011 de l'MTSS i les de l'IDESCAT, la Fundació Roca i Galès dedueix que representen el 27% de les autònomes de Catalunya.

Pel que fa a la distribució de les empreses cooperatives per sectors d'activitat, segons deduccions de la Fundació Roca i Galès a partir de l'extrapolació de dades estatals al marc català, el 50,8% es troba als serveis, el 10,5% a l'agricultura, el 12,9% a la indústria i el 25,8% a la construcció.

Gràfic 1: Cooperatives per sectors econòmics, Catalunya, 2012

Quant a la presència de les dones a les cooperatives, segons l'estudi de COCETA¹⁹, **de cada cinc persones** que hi ha en una cooperativa, **tres són dones**, essent els sectors serveis (75,80%) i indústria (21,20%) els que concentren l'ocupació femenina en les cooperatives de treball. Destacant en el sector serveis l'atenció a les persones (16,20%), l'educació (11,10%) i la consultoria empresarial (11,10%).

Respecte al perfil de les dones cooperativistes, la mitjana d'edat se situa al voltant dels 39 anys, més de la meitat compta amb estudis universitaris i tenen una mitjana d'1,09 fills per dona. En el 86,60% dels casos les dones tenen una relació amb la cooperativa de sòcies treballadores.

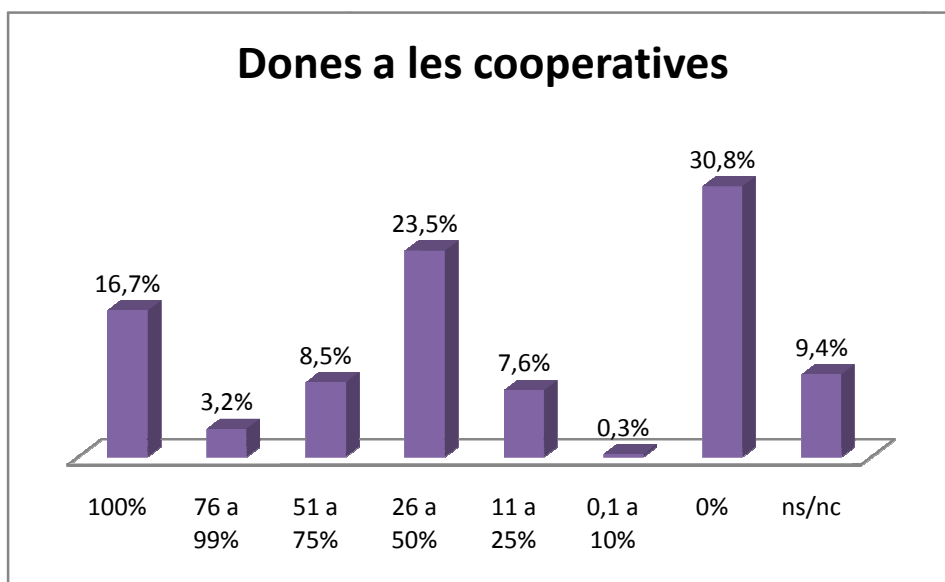
¹⁹ Estudi emmarcat a l'Estat espanyol.

1.1.1 Segregació horitzontal, segregació vertical i sostre de vidre a l'economia cooperativa?

Pel que fa a la distribució de les dones en l'economia cooperativa, es constata que alguns fenòmens molt presents al mercat laboral no cooperatiu també es donen al sector cooperatiu. Hem arribat a aquestes conclusions a partir del buidatge de l'informe *Realitats i reptes del cooperativisme de treball i serveis*, realitzat al 2010 per la Fundació Seira, en base a una mostra de 456 cooperatives, i del *Balanç social 2011* de la Xarxa d'Economia Solidària (XES), en el que han participat 43 entitats, el 63% de les quals han estat cooperatives i entitats laborals²⁰.

En primer lloc, pel que fa a presència de dones en el sector cooperatiu en general, segons l'estudi dut a terme per la Fundació Seira, un **30%** de les cooperatives **no compta amb presència de dones**, mentre que un **16,7%** està format **només per dones**. Per tant, el nombre de cooperatives només d'homes dobla el nombre de cooperatives només de dones.

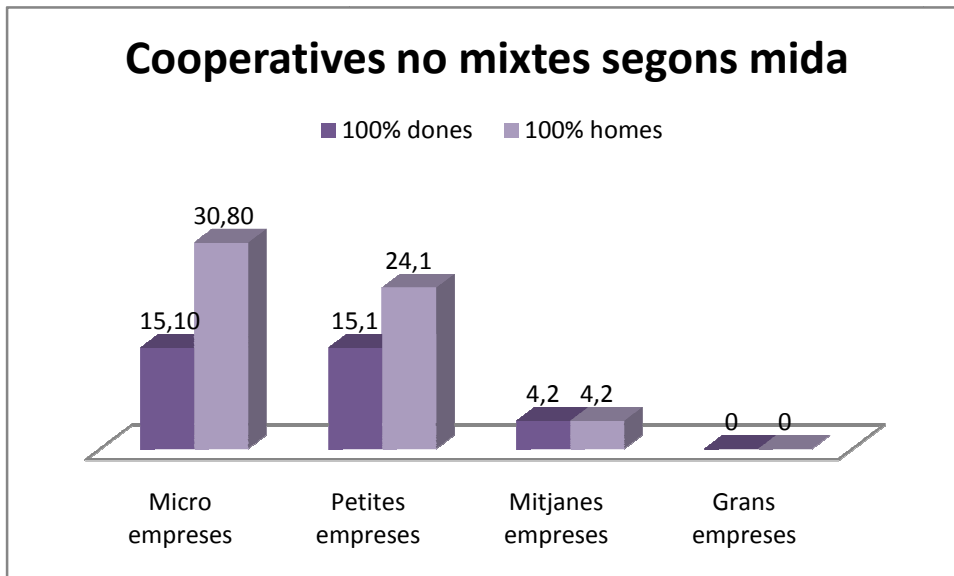

Gràfic 2: Dones a les cooperatives

Pel que fa a la presència de dones segons la mida de l'empresa, trobem que hi ha un nombre significativament superior de cooperatives no mixtes masculines

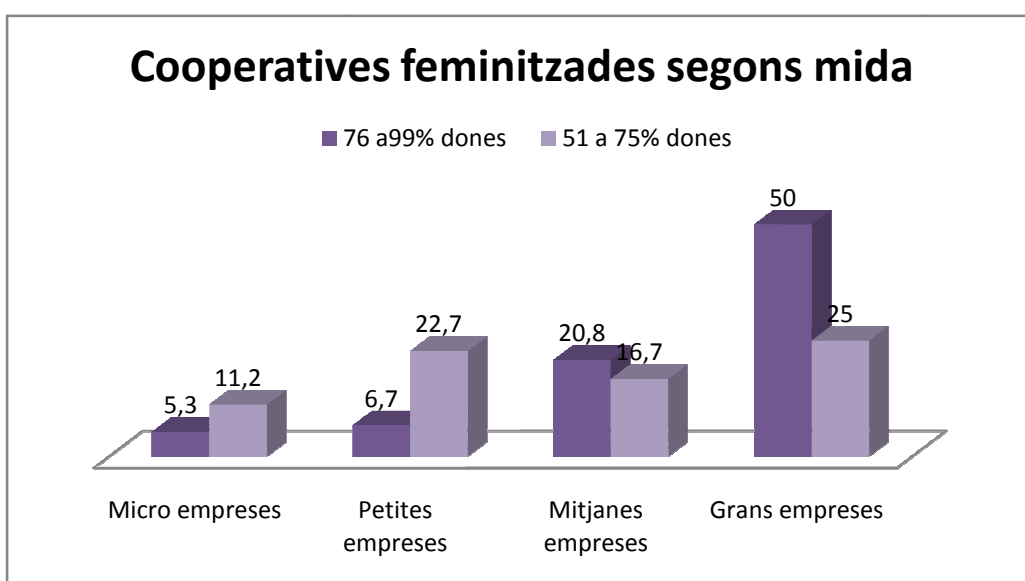
²⁰ Tots dos estudis s'emmarquen en l'àmbit català.

entre les micro i les petites empreses, mentre que el % és idèntic en les empreses mitjanes i no existeixen cooperatives no mixtes entre les grans empreses:

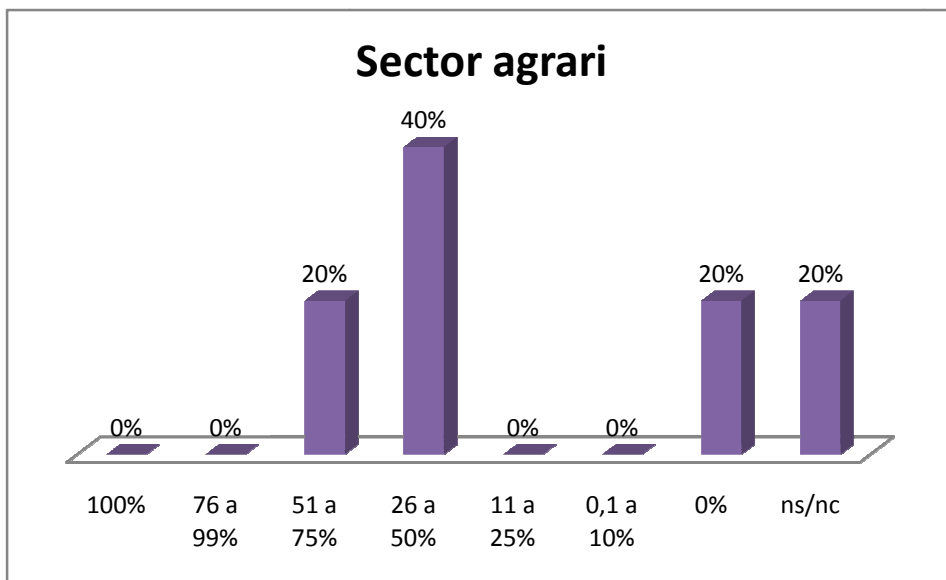
Gràfic 3: Cooperatives no mixtes segons mida

Pel que fa a les cooperatives feminitzades, ho estan molt més les grans que les mitjanes i les petites, mentre que les micro empreses són les menys feminitzades:

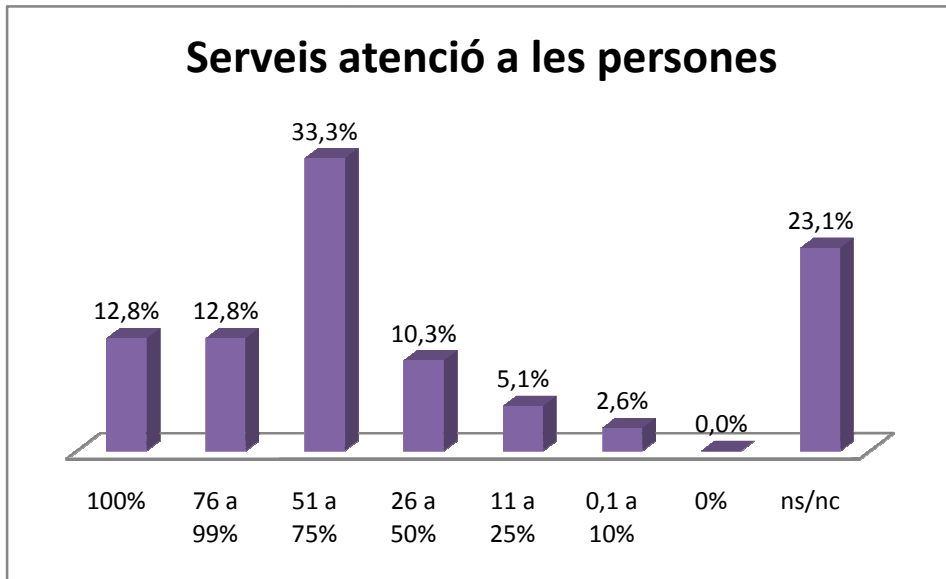

Gràfic 4: Cooperatives feminitzades segons mida

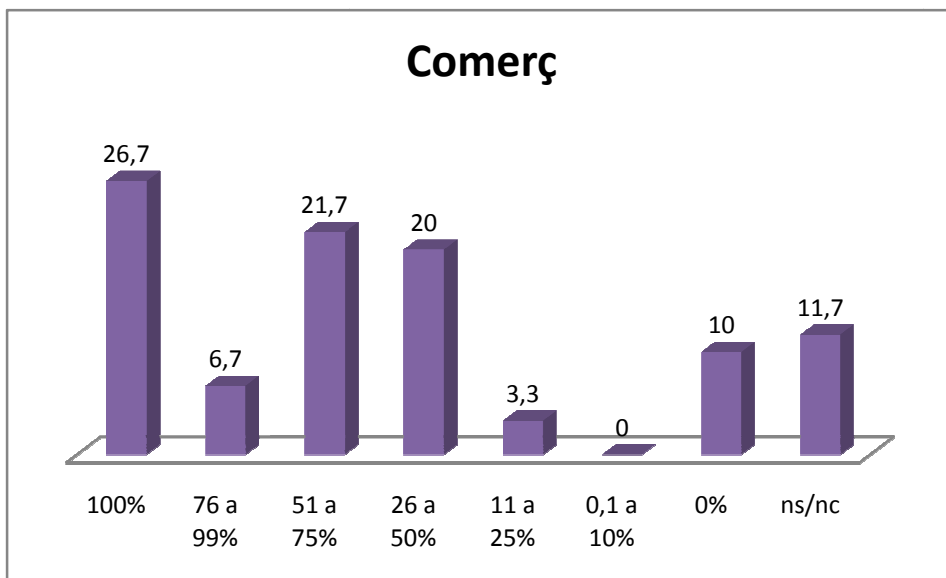
Quant als sectors, **trobem una clara segregació horitzontal que replica la divisió sexual del treball imperant a la nostra societat**: indústria, construcció i mecànica estan altament masculinitzats (als 3 sectors el percentatge de cooperatives no mixtes masculines supera el 40%); el sector transports i l'agrari també estan masculinitzats, tot i que el fenomen no és tan marcat com en els anteriors; el sector de serveis a les empreses i particulars presenta una distribució més uniforme per sexes i els sectors comerç, atenció a les persones i educació estan altament feminitzats, destacant el cas del sector educació, en què les cooperatives no mixtes femenines suposen el 52% del total.

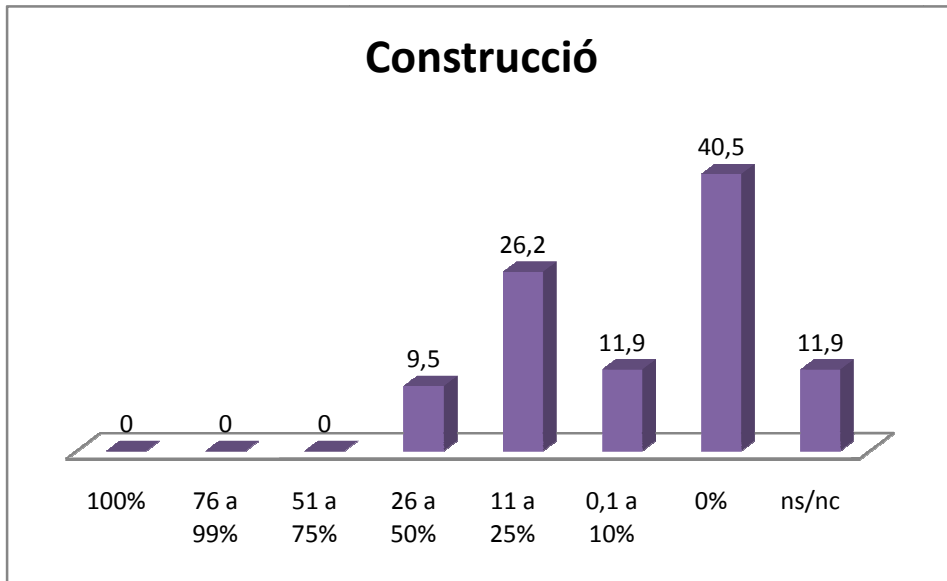
Gràfic 5: Cooperatives sector agrari

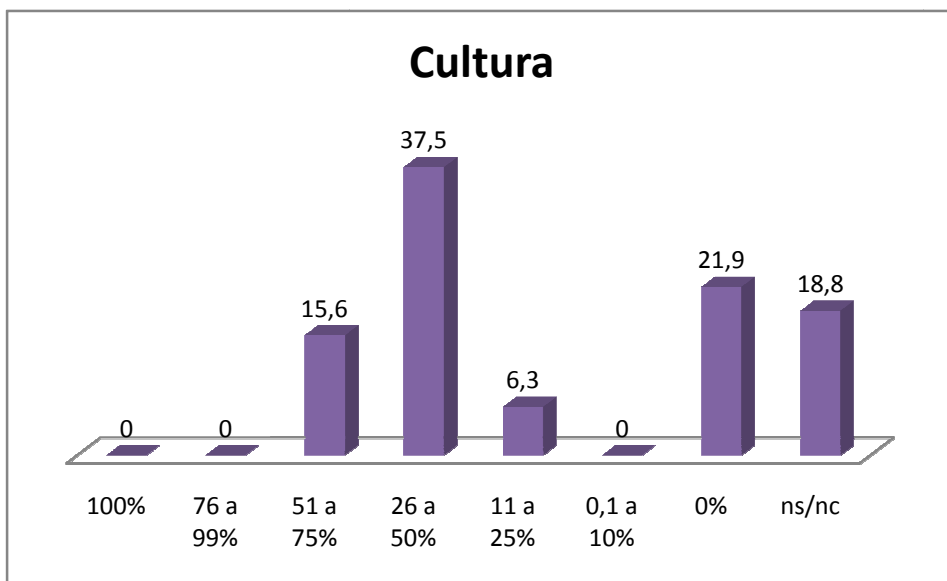
Gràfic 6: Cooperatives atenció a les persones

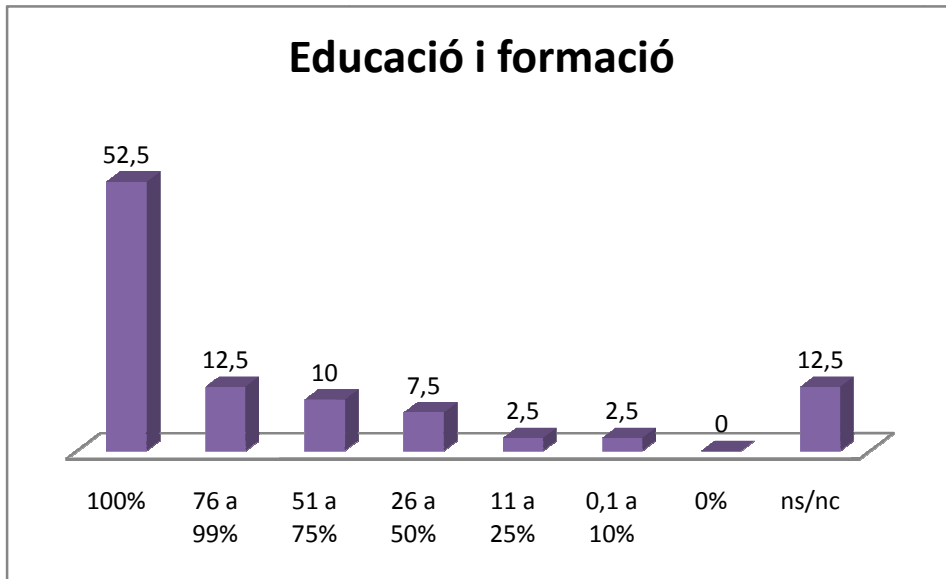
Gràfic 7: Cooperatives comerç

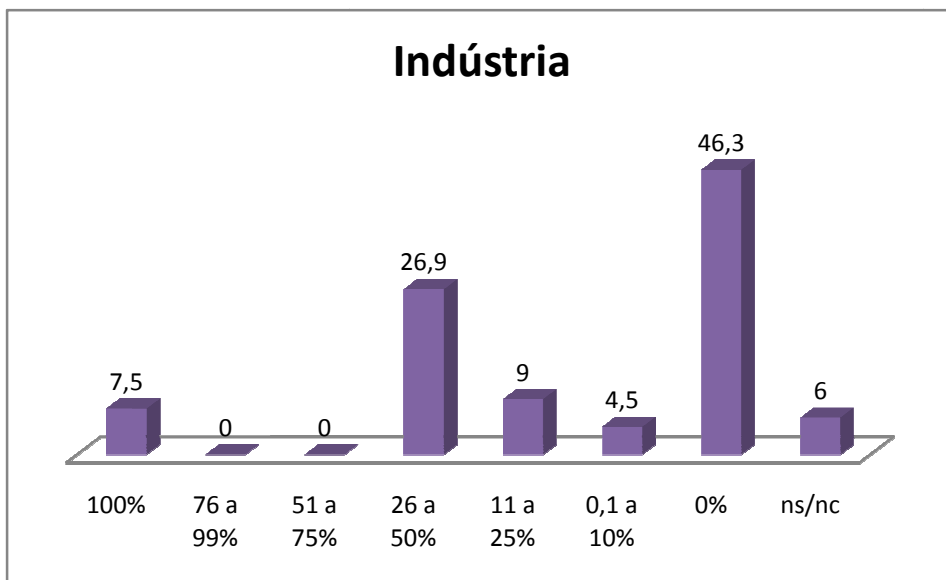
Gràfic 8: Cooperatives construcció

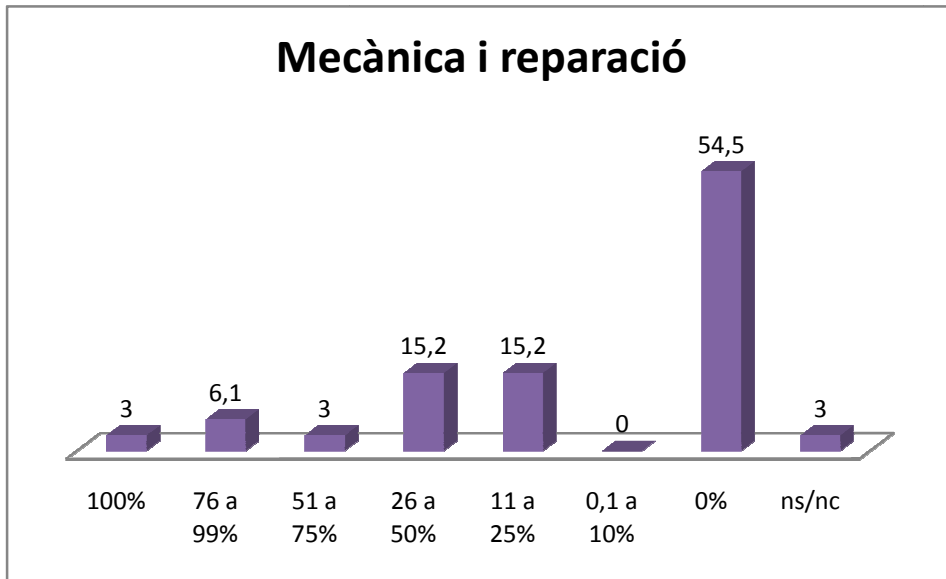
Gràfic 9: Cooperatives cultura

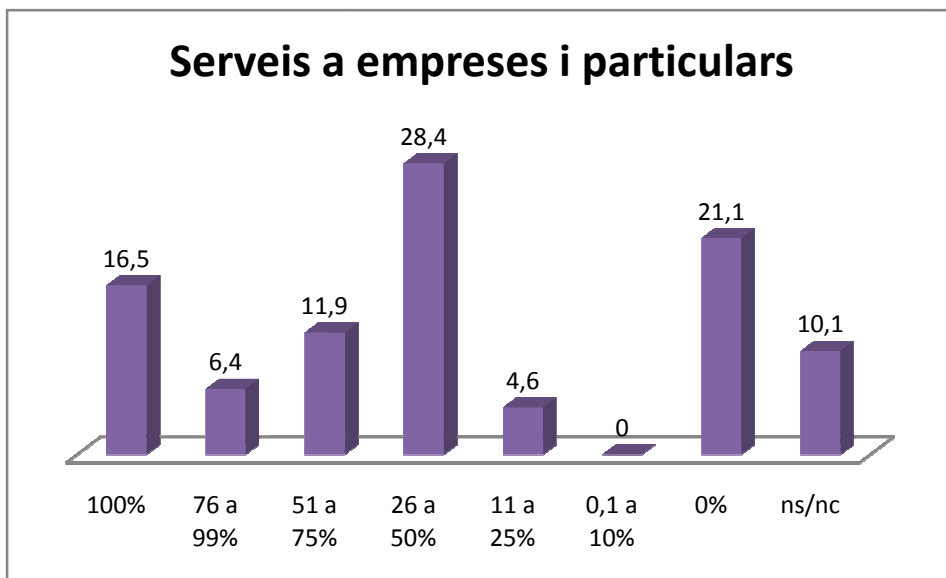
Gràfic 10: Cooperatives educació i formació

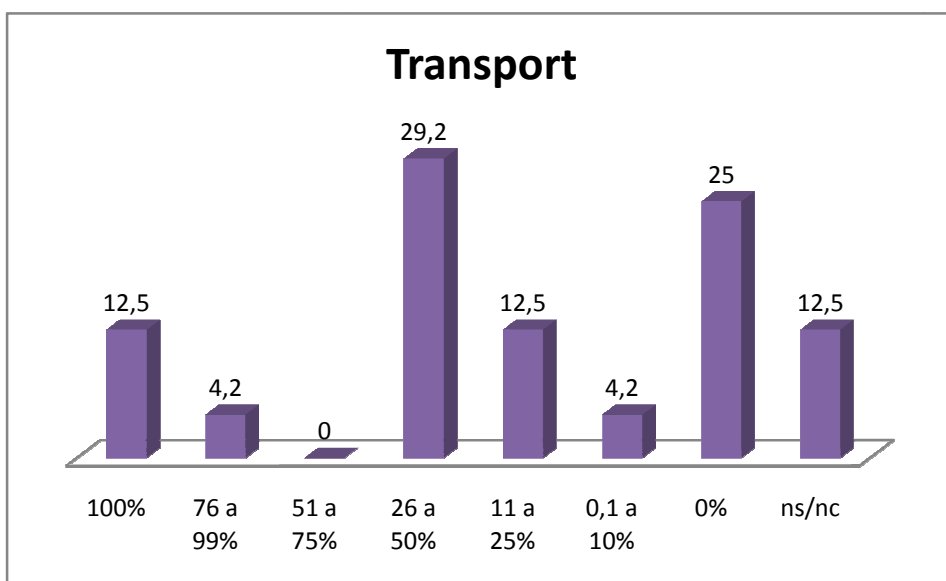
Gràfic 11: Cooperatives indústria

Gràfic 12: Cooperatives mecànica i reparació

Gràfic 13: Cooperatives serveis a empreses i particulars

Gràfic 14: Cooperatives transports

Finalment, **sembla que les dones també troben dificultats importants per accedir a llocs de responsabilitat en les cooperatives**: així, tot i que el *Balanç social 2011* de la XES assenyalava que en les cooperatives que han participat es pot parlar de paritat – el 44% de les persones que ocupen càrrecs de responsabilitat són dones –, si tenim en compte que les entitats participants estan feminitzades i prenem com a referència els termes relatius, **només el 18% de les dones de les cooperatives que han participat al *Balanç* ocupen llocs de responsabilitat.**

	Cooperatives i societats laborals	Associacions, cooperatives de consum, cooperatives de serveis i federacions	Fundacions
Dones treballadores	328	215	42
% dones sobre total persones treballadores	57%	71%	55%
Homes treballadors	292	88	34
%Homes sobre total persones treballadores	43%	29%	45%
Dones que ocupen càrrecs de responsabilitat	58	54	5
% dones càrrecs sobre total càrrecs	44%	32%	31%
%dones càrrecs sobre total dones	18%	25%	12%
Homes que ocupen càrrecs de responsabilitat	74	115	11
% homes càrrecs sobre total	56%	68%	69%

càrrecs			
% homes càrrecs sobre total homes	30%	38%	32% ²¹

Taula 2: Presència de dones a l'economia solidària

Així, dels estudis valorats – un dels quals se centra en entitats adscrites a la Xarxa d'economia solidària – s'extreu que tot i que **el model cooperatiu presenta una fórmula de gestió que afavoreix la participació democràtica de les persones treballadores, segueix replicant dinàmiques** que no condueixen a l'equitat de gènere, alhora que **no sembla capaç de desmuntar per sí mateix una divisió sexual del treball** que condueix a dones i a homes a concentrar-se en sectors econòmics diferenciats.

1.2 Models cooperatius

A partir d'aquesta primera aproximació al paper de les dones al món cooperatiu hem establert un esbós del que podrien ser 2 models cooperatius o, més aviat, dos models d'iniciativa econòmica emparats sota la carcassa de la fórmula cooperativa com a forma jurídica. Aquests 2 models, tot i que a priori no es defineixen pel grau que incorporen la perspectiva de gènere sinó pel model econòmic i col·lectiu que adopten, apunten, segons el nostre parer, possibilitats de transformació per a les dones ben diferents.

“És cert que en el model cooperatiu hi ha moltes realitats i hi ha realitats que són instrumentals, la cooperativa és un instrument fruit de la conjuntura, no perquè s'hagi viscut. Igual que hi ha models empresarials no cooperatius que es viuen des de la cooperació. Important diferenciar entre la forma jurídica i el valor intern de l'organització”.²²

Per aquest motiu considerem necessari iniciar aquest apartat sobre les troballes o conclusions (sempre in-concluses, atès que abordem una realitat dinàmica, en canvi constant) de la recerca elaborant una definició preliminar d'aquests dos models, que podríem anomenar “model cooperatiu mercantilitzat”, d'una banda, i “model cooperatiu solidari”, d'altra.

²¹ Taula realitzada per les autores a partir de les dades del Balanç Social 2011 de la XES.

²² Mònica Reig, Investigadora i docent d'ESADE.

No pretenem crear una definició exhaustiva i detallada a mode de diccionari sinó que tractarem de construir aquesta definició tot contraposant aquests dos models, a partir d'una sèrie d'eixos que considerem centrals o definitoris. També veurem aquells punts en què els dos models es toquen o convergeixen. Tot això a partir del buidatge de les entrevistes, ponències i grups de discussió que conformen el material qualitatiu de la recerca.

Els eixos que ens han permès posar en relació els dos models i contrastar-los han estat:

- Model econòmic, de creixement i arrelament territorial
- Democràcia interna, lideratge i autogestió
- Suport mutu, estratègies col·lectives i riscos compartits

1.2.1 Model econòmic, de creixement i arrelament territorial

A partir de la recerca hem vist que, a grans trets, podem classificar els projectes cooperatius en dos grans blocs. Evidentment, qualsevol classificació simplifica una realitat que sempre és més complexa i crea compartiments estancs on, en realitat, hi ha fluxos, matisos i experiències. Tot i així, aquest exercici classificatori ens permet anar diferenciant iniciatives econòmiques i valorar de forma més sistemàtica quines s'apropen més als principis d'equitat de gènere i igualtat d'oportunitats.

Així, hem trobat cooperatives en què, tot i partir d'una forma jurídica favorable a unes relacions laborals que se surtin dels patrons del mercat laboral imperant, prima la competitivitat i la generació de benefici per sobre del benestar de les persones i, per tant, l'eradicació de la desigualtat i la discriminació no són prioritats empresarials, reproduïxen el joc del mercat, no és qüestionen l'actual model econòmic i presenten poca o nul·la voluntat de transformar-lo:

“No estem fora del mercat, podem tenir les nostres creences i valors, però hem de saber quines són les regles de joc, que són les del mercat: simples i cruels però cal incorporar-les per tenir el privilegi d'un model diferent”²³.

Aquestes cooperatives respondrien a un *model cooperatiu mercantilitzat*: persegueixen un creixement exponencial, sovint sense arrelament al territori i que dificulta fórmules de gestió directes i participatives; mesuren aquest creixement en termes de facturació o incrementen la plantilla assalariada de forma desorbitada, no tant per fer front a pics de treball circumstancial sinó com a forma estructural de l'empresa.

És important assenyalar que part de l'oferta formativa pública per a dones emprenedores parteix d'aquest model econòmic:

“[La] metodologia [es] igual para todas las personas emprendedoras, independientemente de quien sea. Lo que se hace es cambiar el foco”²⁴.

“(…) uno es el programa Learning to grow, de crecimiento empresarial, que realizamos conjuntamente con el IESE, lo que estamos trabajando es planes estratégicos de crecimiento que dirigimos a empresas que facturan más de medio millón de euros y tienen potencial de crecimiento propio, buscamos generar una red, un núcleo de empresas grandes generadas por mujeres para potenciar la visibilidad de estas empresas”²⁵.

Per contra, ens trobem amb un seguit de cooperatives que podríem encabir dins d'un *model cooperatiu solidari*, crític amb el sistema capitalista neoliberal:

“Respecte a la lògica del mercat que has comentat, jo no crec que la lògica capitalista sigui la única existent, de fet hi ha l'Estat, hi ha la intercooperació, hi ha els moviments socials, hi ha la possibilitat de fer ciència política per modificar les regles del joc... Tens raó sempre i quan l'empresa cooperativa s'entengui com un nucli aïllat dins de l'economia, és clar, ha de negociar constantment amb el capital... Crec que l'empresa cooperativa ha de formar part de moviments socials socio-econòmics cooperativistes que junts puguin incidir en les polítiques

---

²³ Mònica Reig, Investigadora i docent d'ESADE.

²⁴ Mª José Blanco, Barcelona Activa.

²⁵ Mª José Blanco, Barcelona Activa.

públiques, plantejar opcions autogestionàries per transformar les condicions... Aquests sacrificis són acceptables sempre i quan pensem en transformar, si no ho tenim present ens estarem convertint en una empresa de funcionament més democràtic però amb uns valors mercantilitzats propis de l'economia capitalista..."²⁶.

En general aquestes cooperatives consideren el treball cooperatiu com una alternativa col·lectiva a l'individualisme emprenedor, tot cercant una sortida compartida a la crisi i d'altres situacions adverses. Es tracta de cooperatives que no mesuren el creixement únicament a partir d'indicadors com la facturació i que presenten una relació orgànica amb el territori en el qual s'insereixen:

"No volem créixer exponencialment perquè seria com generar un càncer"²⁷.

"Facturamos aproximadamente 190 millones de euros, pero el tema de la facturación es un indicador que no nos gusta mucho, creemos que hay que hablar de índice de empleo. Cada vez que aparecen los directorios empresariales se fijan en el volumen de facturación, a mí me gustaría saber cuántos empleos crean. Esto se vincula con la economía del bien común, con los procesos de elección de las y los consumidores... creo que es por ahí por donde tenemos que ir trabajando. Por cada 1000 euros que factura una cooperativa de mujeres, 600 se destinan a lo que se tienen que destinar: a generar empleo. En empresas donde prima el capital esta estadística se invierte"²⁸.

"Un altre aspecte facilitador del crèdit a les dones és que el que fem - recollim estalvi per finançar entitats - es fa des d'una sèrie de premisses: proximitat i coneixement de les entitats. La base de les relacions econòmiques de Coop57 és la confiança i per això no estem arreu de l'Estat, sinó on hi ha nuclis, gent que pot estar propera als projectes, conèixer la gent i ajudar a la valoració"²⁹.

El model cooperatiu solidari i la seva visió alter-econòmica no impliquen un menor èxit empresarial, ben al contrari, sovint assenta les bases per l'establiment de projectes sòlids i durables:

---

²⁶ Ivan Miró, La Ciutat Invisible.

²⁷ Pepi Domínguez, Titània-Tascó.

²⁸ Lola Sanjuan, Amecoop.

²⁹ Rosa Miró, Coop 57.

“Las mujeres rurales están teniendo una mayor resiliencia ante la crisis, nos hemos dado cuenta de que su índice de supervivencia es un 26% superior que las urbanas. Si esto se da hay que ver por qué sucede y copiarlo el resto de cooperativas. Esto sucede fundamentalmente por circuitos de compra venta cercanos y alta fidelización de las y los consumidores: eso significa que tenemos que trabajar los circuitos cortos de comercialización, ganarse la confianza de los y las usuarias y de consumidores para fidelizar su consumo. Estamos aprendiendo mucho de las cooperativas rurales, porque muchas veces desde la soberbia urbana estamos bien servidas...”³⁰.

És evident que les cooperatives, sigui quin sigui el model al qual “s’adscriguin” han de sobreviure en un entorn capitalista i de liberalisme econòmic i, per tant, han d’adaptar estratègies que les facin viables. Tot i això, les mateixes estratègies són viscudes de forma molt diferent en funció dels valors cooperatius. Així, per exemple, en més d’una ocasió, en les jornades o en els grups de discussió, les cooperativistes han assenyalat la baixada del sou com una estratègia adaptativa, tot i això, la seva aproximació a l’estratègia és ben diferent:

“Un exemple clar de la flexibilitat: el reglament de règim intern permet adaptar la meva realitat organitzativa a l’entorn. Surto del marc normatiu de l’estatut dels treballadors rígid: això explica la menor taxa de reducció d’ocupació en el sector cooperatiu perquè ha sigut capaç de flexibilitzar la seva ràtio salarial tot mantenint llocs de treball”³¹.

“Quan dius que el sector cooperatiu ha evitat comiats perquè ha pogut fer reduccions salarials, a mi m’escandalitza. Perquè jo penso que això augmenta l’explotació. Si el sector cooperatiu és realment innovador hauria de trobar en aquests moments difícils altres solucions, per mi no és un èxit, és un fracàs”³².

“Respecte a la dicotomia atur/reduir salaris, evidentment, a curt termini és millor reduir salaris. La clau és com es prenen les decisions: si la decisió es pren de forma horitzontal per part de la plantilla que entén que és un moment dur o si la decisió la pren un consell rector

---

³⁰ Lola Sanjuan, Amecoop.

³¹ Mònica Reig, Investigadora i docent d’ESADE.

³² Carme Alemany, Investigadora i activista feminista.

que és una jerarquia que imposa una decisió, aleshores la qüestió de la democràcia interna planteja problemes³³”.

“Nosaltres el sou sempre ha sigut el mateix, cobrem totes el mateix, hem anat pujant el sou a mida que hem anat... I també hi ha hagut moments que hem dit, ara no, ens l'hem de tornar a baixar...³⁴”.

“Nos planteamos el tema del cooperativismo y el salario. Hay que plantarse y decir que no debemos repartir miseria, tenemos que tener unos estándares de trabajo digno y ahí nos tenemos que plantar³⁵”.

D'altra banda, mentre que en cooperatives “mercantilitzades” no tothom sent seu el projecte, i es pot entendre la cooperativa com quelcom purament laboral, “Hi ha maneres diferents de viure el fet de ser soci, sòcia. Jo m'apunto a un *bombardeo*, i una altra persona només vol anar allà a fer la seva feina. El nivell d'implicació és divers, el que sí que es demana és que cadascú sigui responsable al seu lloc de treball” (M.P., Suara)”, en les cooperatives “solidàries” trobem alts nivells d'identificació amb el projecte:

“(...) yo sigo soñando que un día vamos a hacer este trabajo con otras personas y que otras personas se van a beneficiar también, pero claro, es que estamos empezando, hemos hecho cuatro años de caminar con obstáculos, pero nos hemos enriquecido de trabajar juntas, de gente que antes no nos conocíamos de nada, que somos de diferentes países”³⁶.

“A l'hora de la constitució hem sigut sempre els 5 i som els 5 qui ho decidim tot, en qualsevol moment i és això, acaba formant part de la teva vida”³⁷.

1.2.2 Democràcia interna, lideratge i autogestió

L'Aliança Cooperativa Internacional defineix la cooperativa com “una associació autònoma de persones que s'han unit de forma voluntària per satisfer les seves necessitats i aspiracions econòmiques, socials i culturals en comú mitjançant una empresa de propietat conjunta i de gestió democràtica”, basada en els

---

³³ Ivan Miró, La ciutat invisible.

³⁴ Noe García, Artijoc.

³⁵ Lola Sanjuan, Amecoop.

³⁶ Clara Esther López, Dones Solidàries Pa'lante.

³⁷ Mariona Zamora, L'esberla.

valors de “l’autoajuda, l’autorresponsabilitat, la democràcia, la igualtat, l’equitat i la solidaritat”. Així, la democràcia interna és un tret definitori d’aquesta fórmula societària. La qüestió és, però, com entén cada cooperativa el que implica una gestió democràtica. Així hi ha formes més participatives i directes i d’altres en què es dóna certa delegació en la presa de decisions:

“A nivel de democracia, puede ser más autogestionario, tomando decisiones en una asamblea o más delegatorio, en un consejo rector o en grupos de trabajo, evidentemente es más democrática esta forma que una sociedad anónima que hay una persona que tiene el capital y toma todas las decisiones y ciertas otras cosas no las consulta con nadie y además a lo mejor ni siquiera trabaja, pero no hay una receta, es una escuela de democracia económica cotidiana, donde tienes que ir tomando decisiones sobre la práctica y ahí es donde hay que innovar”³⁸.

En aquest sentit, a través de l’anàlisi realitzat a través de la recerca, no podem afirmar que hi hagi un model *mercantilitzat* que es decanti nítidament cap a una forma de gestió i un de *solidari* que es decanti cap a una altra, sinó que, en general, hem trobat que el factor “mida” de la cooperativa és molt més rellevant a l’hora de definir el grau de participació directa en la presa de decisions:

“L’assemblea és molt gran, som molta gent. Tenim uns espais que es diuen EPACS, que són preparatoris de l’assemblea. Els socis, abans d’anar a l’assemblea ordinària, tenim una al novembre, una altra al juny... A l’assemblea general, com que som tanta colla, allà en realitat no pots debatre. És així, no hi ha possibilitat. Però tothom valora molt el fet de trobar-se, el fet de ser-hi. Els espais dels EPACS i es treballen els temes de l’assemblea des d’un espai menor, gent procedent de diferents àmbits. I tu com a soci, pots preguntar, pots debatre, pots contra argumentar”³⁹.

“El fet de ser una cooperativa petita ens donava molta llibertat per plantejar-nos tot, qualsevol conflicte, qualsevol canvi que volguéssim dins de la nostra estructura depenia totalment de nosaltres i això ens ha permès fer el que hem volgut en tot moment”⁴⁰.

³⁸ Intervenció d’Elba Mansilla, membre de l’equip investigador i de la cooperativa La Ciutat Invisible en les jornades FemCoop.

³⁹ Montserrat Puig, Suara.

⁴⁰ María Casado, Malea.

Sí s'albira però, a través de les paraules de les cooperativistes, diferents maneres d'entendre la capacitat per a la presa de decisions i, per tant, el lideratge. D'una banda trobem un model *pedagogitzant* en què algú que posseeix el coneixement-capacitació el traspassa:

“Comentava la importància dels consells rectorals: òrgan de decisió de la cooperativa. Tothom pot formar part del consell rector? Com compaginem l'àmbit democràtic, un soci un vot, i l'aptitud i capacitat necessària per poder prendre decisions? L'informe arribava a la conclusió que no tothom compta amb la capacitat per prendre decisions, una cosa és que tothom tingui dret a poder accedir, se t'acompanyi i se't capaci i l'altra cosa és la presa de decisions⁴¹”

“El que està passant ara és que les persones assalariades passen tot un procés i al cap de dos anys se'ls ofereix ser socis, i en aquest procés hi ha un any de prova, tenen una persona tutora que els acompanya per explicar-los que vol dir ser soci d'una cooperativa, i el que representa...”⁴².

D'altra, trobem un model que parteix de la construcció col·lectiva del coneixement:

“Després va entrar l'Helena que es la única que no fa intervencions amb persones, es dedica a temes de gestió, bàsicament no teníem ni idea de factures, d'IRPF, encara que hem anat aprenent, això m'agrada de la fórmula autogestionada”⁴³.

“Yo sé cómo cuidar a los ancianos, cómo tratarlos. Tú te manejas bien con los niños y dominas las matemáticas. Yo trabajé en una empresa que no tenía en cuenta mis derechos: tú estudiaste derecho. Compartir lo que nos ha pasado y lo que aprendimos es fomentar el conocimiento compartido. Un saber cuando se comparte es más potente y puede ayudar a los demás”⁴⁴.

---

⁴¹ Mònica Reig, Investigadora i docent d'ESADE.

⁴² Montserrat Puig, Suara.

⁴³ Sara Carro, Fil a l'agulla.

⁴⁴ Tríptic Dones solidàries pa'lante.

Des d'aquesta perspectiva sí que podem dir que les cooperatives que responen al model *solidari* tenen més tendència a entendre l'aprenentatge i la capacició com un procés compartit.

Tot i les diferències, però, ambdós models cooperatius, presenten estratègies de capacició per a l'empreneduria i el lideratge femenins força allunyats de les fórmules paternalistes, contràries a l'apoderament de les dones, pròpies de la visió empresarial clàssica:

“¿Qué es lo que necesitan estas mujeres? Que alguien les enseñe a poder conservar los productos, porque allí no tienen frigoríficos, tú allí vas a una tienda y pides huevos y te dicen, no, es que hace mucho calor, no podemos tenerlos porque se estropean”⁴⁵.

“Tenemos a las personas haciendo formación en dos ámbitos: el tema de las habilidades directivas y la viabilidad del proyecto, por lo tanto hacen el business plan, y luego les ayudamos a hacer cambios en su mentalidad”⁴⁶.

Cal assenyalar, però, que els factors “mida” i nombre de persones assalariades també tenen un pes decisiu a l'hora de decantar la balança cap a un model o altre de capacició, essent més habitual en les cooperatives petites (menys de 10 persones) que es donin processos de capacició compartida, mentre que en les cooperatives més grans o amb força personal assalariat cal buscar estratègies diverses tant per la capacició com per la presa de decisions, atès que, sovint, l'assemblea no és un òrgan operatiu:

“A l'assemblea es vota més a vegades per qüestió formal, perquè a vegades comencem «algú vota en contra», en els altres òrgans no hem votat mai res, sempre ha estat per consens i una part molt important del funcionament són els grups de treball, que tenen una autonomia important a l'hora de contractar, de decidir com s'organitzen i responsables també quant al tema econòmic...”⁴⁷.

---

⁴⁵ Montse Palomino, FIDEM.

⁴⁶ Mª José Blanco, Barcelona Activa.

⁴⁷ Anna Huertas, Col·lectiu Ronda.

“Gestió no és un òrgan polític sinó més executiu, diguéssim, el consell rector és l'òrgan més polític de presa de decisions i el que porta els temes a l'assemblea i és l'òrgan de representació del despatx i l'equip de gestors depèn del consell rector com si diguéssim, bé, el designa el consell rector, i el que fa és executar...”⁴⁸.

1.2.3 Suport mutu, estratègies col·lectives i riscos compartits

Seguint amb definicions legals, i prenent aquesta vegada com a referència el “Text Refós de la Llei de Cooperatives de Catalunya”, les cooperatives són societats que “es proposen millorar la situació econòmica i social dels seus components i de l’entorn comunitari on es mouen, desenvolupant una activitat empresarial de base col·lectiva, en la que el suport mutu i l’aportació pecuniària de tots els membres permet complir una funció que tendeix a millorar les relacions humanes i situar els interessos col·lectius per sobre de tota idea de benefici particular...”. En aquest sentit, al llarg de la recerca hem trobat diversos exemples que il·lustren aquesta orientació envers el suport mutu i el benefici comunitari.

Si bé en aquest eix no podem fer una distinció clara entre tendències dels dos models cooperatius, sí que podem afirmar que, en general, aquelles cooperatives que han estat més crítiques amb l’economia de mercat són les que han anomenat amb més freqüència experiències de suport i d’intercooperació en el seu discurs, a l’hora que, sovint, han assenyalat com activitat cabdal de la cooperativa la relació amb d’altres entitats del sector cooperatiu o de l’economia solidària:

“Hemos contado con el apoyo, asesoría de muchas entidades, cuando uno está por fuera piensa que esto no existe y cuando una entra es que se encuentra con la cantidad de red de apoyo, con Ciudad Invisible, con Creant, ha habido muchas entidades que nos han ayudado a organizar la cooperativa”⁴⁹.

⁴⁸ Anna Huertas, Col·lectiu Ronda.

⁴⁹ Clara Esther López, Dones solidàries pa'lante.

“Intentem donar bastant ajut, també ens agrada, ostres vosaltres com ho teniu pensat això, i com ho fareu, de quina manera, perquè també ens ajuda... A Mataró hem intentat sempre fer moltes coses, costa també, hi ha un ritme diferent quan ets una cooperativa petita i una cooperativa gran, i ajudar-nos, amb l'Esberla, us deixem uns jocs de lloguer i ens passem cartells del que vosaltres feu i ho passem al nostre mailing, la intenció de donar-nos un cop de mà, ens ajudem mútuament...”⁵⁰.

“Sí, el Col·lectiu Ronda sí, nosaltres en diem activitats exteriors i, a part de ser un dels requisits per entrar a soci de la cooperativa, que no l'estem complint estrictament perquè hi ha gent que no milita en res exterior, però sí que és un dels punts a valorar a l'hora que una persona entri sòcia i ho tenim regulat per nivells d'activitats exteriors, nivell 1 que computa com horari laboral i dins de la jornada, determinades activitats que l'assemblea determina que són tan importants per la cooperativa que mereixen ser d'aquest nivell 1, que seria la Federació de cooperatives de treball, i activitats de nivell 2, com podria ser la Unió de cooperadors o cooperatives de Mataró...”⁵¹.

D'altra banda, les cooperativistes que se situarien més properes a la línia *solidària* remarquen la importància de la transformació vital i de la realitat que els suposa aquesta forma de treball associat:

“Una de les nostres polèmiques és: que té a veure la teràpia, el meu procés personal, amb la revolució? Que té a veure o no amb l'afebliment de les xarxes de recolzament mutu?”⁵²

“Tenim capacitat de transformar les nostres feines, sobretot dintre de les cooperatives, que això és la part més guapa de les cooperatives, que transformen la realitat del cooperativista que viu allà. És una forma de vida, no és una forma de treballar”⁵³.

Les cooperativistes amb un sòlid discurs de transformació social també fan referència explícita a la importància i la potència d'assumir de forma compartida el risc que implica iniciar un projecte econòmic:

---

⁵⁰ Noe Garcia, Artijoc.

⁵¹ Anna Huertas, Col·lectiu Ronda.

⁵² Sara Carro, Fil a l'agulla.

⁵³ María Casado, Malea.

“En Andalucía los indicadores demuestran que el cooperativismo entre mujeres despegó frente a otros modelos empresariales, por varias razones: porque es un emprendimiento grupal, que no deja de ser un cierto pacto entre damas, y un riesgo compartido. Esto, unido a las redes informales de mujeres que siempre han existido, que tradicionalmente hemos trabajado ese vínculo en lo informal con nuestras hermanas, nuestras madres, ese cuídame al niño que yo voy a hacer no se qué, cuando tú lo pasas a la formalidad y le sabes dar estructura empresarial, sale una cooperativa con relativa facilidad. Y además el riesgo compartido implica empoderamiento compartido. Por lo general los proyectos cooperativos son proyectos que tardan en arrancar, pero una vez se consolidan son proyectos sólidos, y por eso la mortandad de empresas cooperativas, sobre todo de mujeres, es mucho menor.”⁵⁴

“La diferencia entre trabajar para otros o para nosotras es que si estamos en grupo sabemos cuánto nos va a nosotras y cuánto a la cooperativa. Cada una puede salvarse por su cuenta pero hay necesidad de salvarnos y ayudarnos”⁵⁵.

1.2.4 Models cooperatius i equitat de gènere

Un cop realitzat aquesta proposta classificatòria de models cooperatius podem dir que, si bé el principi de gestió democràtica per part de les sòcies i socis es troba en la base de tota societat cooperativa i, per tant, d'això se n'hauria de derivar que l'equitat de gènere fos un valor fonamental del cooperativisme i de les empreses que s'adscriuen a aquesta forma jurídica, trobem que hi ha un model cooperatiu *solidari* en què aquest principi té més possibilitats d'esdevenir real, enfront un model *mercantilitzat* que, sovint, copia formes de fer pròpies d'un sistema patriarcal capitalista.

Així, a priori, un model *solidari* que qüestiona una organització social i econòmica basada en i generadora de desigualtats potencia el qüestionament de les dinàmiques de gènere i de les relacions de poder – classistes però també racistes, sexistes o excloents de la diversitat funcional – que configuren el món empresarial i el mercat de treball majoritari.

⁵⁴ Lola Sanjuan, Amecoop.

⁵⁵ Clara Ester López, Dones solidàries Pa'lante.

Alhora, fórmules de capacitació basades en l'aprenentatge compartit i el suport mutu afavoreixen l'exercici del lideratge entès com quelcom col·lectiu i no individual, així com la presa de decisions participativa i la democràcia interna real. Aquesta qüestió és cabdal en un món en què les dones estan subrepresentades en llocs de responsabilitat i presa de decisió en gairebé tots els àmbits de la vida política, social, cultural i econòmica.

Finalment, la intercooperació i l'assumpció compartida de riscos són estratègies que permeten activar xarxes de suport relacionades amb la vida comunitària, en què les dones sovint han estat espina dorsal, i, alhora, fer front a molts dels obstacles que una societat obertament patriarcal continua interposant a les dones que decideixen iniciar un projecte d'iniciativa econòmica. En són un exemple clar les dificultats d'accés al crèdit que troben les dones i la creativitat que aquestes posen en marxa per afrontar-les:

“Les dones emprenedores o, si volem utilitzar un altre terme, amb iniciativa, tenen una barrera important en l'accés al crèdit, d'entrada perquè parteixen de rendes inferiors (...), tenen menys capacitat d'inversió, això implica menys dimensió del projecte i menys possibilitat de creació de llocs de treball, una menor implicació en sectors que requereixen d'una inversió econòmica inicial més forta (...). El que veiem era que hi ha una diferència pel que fa al préstec entre homes i dones, en general a l'hora d'avaluar el risc es valora viabilitat del negoci, capacitat de retorn i altres garanties, les dones tenen moltes dificultats per complir aquestes garanties, se'ls demana més, tot i que els estudis demostren que la taxa de devolució femenina és superior a la masculina. El 2000 el 85% dels crèdits que les dones demanaven a la Unió Europea eren denegats i a l'Estat espanyol, actualment, només entre els 3 i 6% de crèdits bancaris totals s'atorguen a dones”⁵⁶.

“Hemos pensado en otra posibilidad, no cobrarle a la gente la entrada pero necesitamos estar haciendo actividades conjuntas donde obtengamos recursos que no son para cada una de nosotras sino para fortalecer este capital de trabajo que posibilite entrar a más personas,

---

⁵⁶ Sílvia Alberich, activista i investigadora feminista.

entonces logramos participar en algunas ferias, haciendo preparación de comidas de nuestros países y hemos logrado hacer recursos que posibiliten entrar a una tras otra al equipo...”⁵⁷.

Tot i això, a partir dels testimonis de les dones que han participat a la recerca així com del buidatge de les dades estadístiques procedents de diversos estudis, hem pogut constatar que en l'àmbit de la cooperació, també en les cooperatives que responen a un model *solidari*, se segueixen donant marcades dinàmiques i discriminacions de gènere.

Com veiem a les dades presentades anteriorment, els fenòmens de segregació vertical i horitzontal se segueixen trobant en l'àmbit cooperatiu i, en general, en el de l'economia solidària: les dones segueixen tenint dificultats per accedir a càrrecs de responsabilitat, es concentren en determinades tasques, com ara administratives, i en determinats sectors tradicionalment feminitzats, com el sector serveis (en concret el 76% de les dones cooperativistes s'ocupen en aquest sector, destacant en els camps de l'educació i l'atenció a les persones). D'aquesta manera, podem afirmar que **només una mirada de gènere transformadora, integrada activament en la política i en les persones que conformen cada cooperativa, pot garantir aquesta confluència entre economia solidària i economia feminista, basada en el fet de situar el benestar de les persones al centre i, per tant, en el reconeixement de la importància dels processos, materials i immaterials, de cura i atenció a les persones**. Aquest aspecte es desenvoluparà de forma més àmplia en el següent apartat sobre conciliació i corresponsabilitat, atès que s'ha considerat un factor clau per l'assoliment real de l'equitat de gènere.

D'altra banda, la present recerca ens ha servit per veure que si bé les cooperatives feminitzades presenten eines innovadores de gestió i de sosteniment de l'equip de treball, **són sobretot aquelles cooperatives que**

---

⁵⁷ Clara Ester López, Dones solidàries pa'lante.

parteixen d'un discurs feminista explícit i conscient les que més han de desenvolupat fórmules atrevides i transformadores.

Finalment, hem vist que el món cooperatiu, per sí mateix tampoc no aporta solucions a les dificultats creuades amb les que topen alguns col·lectius de dones a l'hora d'engegar projectes d'iniciativa econòmica: així, per exemple, les dones migrades es troben amb les discriminacions de gènere pròpies d'una sistema econòmic patriarcal i, també, amb les pròpies de ser migrades i no comptar, moltes vegades amb recursos econòmics, xarxes comunitàries sòlides i, sobretot, una situació legal regularitzada, qüestió que es veu agreujada per les polítiques migratòries de tall androcèntric que supediten l'obtenció del permís de residència a un contracte formal, sense tenir en compte que molts dels treballs en què s'ocupen les dones migrades han estat, des de sempre, situats en l'àmbit de l'economia submergida (cura de criatures i de persones grans o malaltes, feines de neteja, etc.).

Així, un cop traçats dos models cooperatius, un de solidari i un de mercantilitzat, cal afegir que les cooperatives, d'un tipus o d'altre, poden incorporar la perspectiva de gènere o no fer-ho: la combinació del model solidari amb perspectiva de gènere i la pràctica activa de la igualtat d'oportunitats és el que ens pot conduir a una model d'economia feminista i, per tant, un model econòmic i social sostenible a nivell ecològic, comunitari, global i just per a dones i homes.

2. Cooperatives i cures: Teoria i pràctica per sostenir la vida

Ens sembla convenient començar aquest apartat aproximant la definició de dos conceptes centrals que hem trobat a partir dels testimonis, les pràctiques i les experiències de les cooperatives participants a la taula “Les dones i les cooperatives” de la Jornada Fem coop 2013 i als grups de discussió territorials. Les nocions de "corresponsabilitat" i "cura" ens ajudaran a situar la filosofia del treball i l'organització del equip que es practica a les cooperatives, no només per fer possible conciliar la vida personal i professional de les persones integrants dels projectes, més enllà de resoldre conjuntures concretes, sinó també perquè aquesta concepció incorpora pròpiament les cures a l'organització dels equips de treball.

Destaquem el fet que en la mostra de cooperatives seleccionades per fer anàlisi del discurs, hi ha una forta presència de cooperatives altament feminitzades, així com projectes que provenen del moviment feminista i tenen incorporada la perspectiva feminista només a la seva activitat professional, sinó també a la seva metodologia organitzativa.

2.1. Les nocions

En primer lloc, hem optat per parlar de corresponsabilitat perquè aquesta idea “va más allá de la denominada «conciliación» por el vaciamiento que este [último] término ha tenido con su incorporación a políticas públicas que sólo lo asocian a la inclusión de las mujeres en el empleo y que cargan sobre éstas la responsabilidad de compaginar las actividades reproductivas con las productivas, y no contempla por tanto el cambio de los roles de género en espacios domésticos y familiares ni promueve la necesidad de un reparto de todos los trabajos (productivos y reproductivos) entre todas las personas.”⁵⁸

---

⁵⁸ Pandora Género y Comunicación (2012): *Guía para la Conciliación de la Vida Personal, Familiar y Laboral en las Cooperativas de Madrid*, Madrid, inèdit.

Volem destacar que són les cooperatives les que han triat i emprat el terme **corresponsabilitat** en les seves intervencions, ja que nosaltres inicialment, durant el disseny dels qüestionaris per a les cooperatives participant als grups de discussió, ens havíem decantat per emprar el terme conciliació, molt més lligat a l'àmbit laboral.

La noció corresponsabilitat és resultant de les aportacions de la teoria feminista en l'àmbit de les cures, i amplia el concepte de conciliació, implicant-hi altres actors socials en el sosteniment de la vida. En el cas que ens ocupa, els homes, els equips i el conjunt de persones que formen part de la cooperativa. **Hem trobat aquesta concepció, i l'hem trobada específicament a les cooperatives feministes** i als projectes amb una reflexió feta i un discurs elaborat en aquesta matèria:

“El meu company és soci de La ciutat invisible, (...) aquesta serà la tercera bebè que arriba a la cooperativa, i la manera com ells han establert de fer la baixa de paternitat, el Marc tindrà una baixa de paternitat més llarga, bastant més llarga que la que qualsevol pare en qualsevol empresa. Aleshores, jo tindrè la sort que amb una cooperativa on hi ha certes coses ja treballades, em trobo que el meu company podrà estar molt més entregat a la corresponsabilitat.⁵⁹”

A les cooperatives de treball de la mostra hem trobat la necessitat de compaginar la vida professional amb **necessitats diverses que van molt més enllà de les derivades únicament de la maternitat i la criança:**

“Nosaltres amb el tema de la conciliació hem tingut experiències no tant amb al tema de ser mares—perquè som dos que rondem els trenta, i dos que rondem els cinquanta i seixanta i ja tenen les filles crescudes—, com [amb] la malaltia (...). Per situacions personals, poder tenir aquests espais per agafar-te uns dies perquè necessites anar a veure un familiar que està a fora i sinó no el podries veure. Hi ha els temes de la mort, la malaltia. Si et cases, si tens un fill

---

⁵⁹ María Casado, Malea.

[tens drets], nosaltres ho hem experimentat amb altres qüestions del teu moment vital, en el que et pots permetre això, compartir amb les companyes i conciliar-te”⁶⁰.

A aquesta definició dels àmbits i esferes que es volen organitzar de forma corresponsable entre les persones sòcies s'hi arriba de manera experimental, compartint les necessitats individuals amb l'equip de treball, fins arribar a una **decisió per consens mitjançant, un procés de diàleg, negociació i aprenentatge:**

“Els nens que van arribar ens han ajudat a veure que la conciliació no l'estàvem fent abans arribessin i que era supernecessària. (...) Que hi hagués dos nadons ens ha tornat a posar l'alerta de quin es el ritme que molaria tenir, perquè ara les dues mares (...) han posat molt més límits, i ens estan ajudant a les altres a veure que aquest és el límit que nosaltres també volem posar.(...) Teníem un sistema de creences que volia dir que les necessitats de les mares estaven per sobre de les necessitats de les que no eren mares, i això ha sigut un procés increïble d'aprenentatge.”⁶¹”

Els equips de treball han encabint dintre de les necessitats la de conciliar la **gestió de l'estrès**, les qüestions relatives **la malaltia i la mort**; l'establiment de ritmes de treball diferenciats per raó de **salut, edat o estudis**; també s'ha tingut en compte el fet que **les persones treballadores provinguin i tinguin família a latituds llunyanes**.

En segon lloc, ens hem trobat amb una concepció dels treballs de cura, les **cures**, orientades no només a fer front a les responsabilitats familiars i espais externs a la cooperativa, sinó **també concebudes per al sosteniment dels equips de treball en sí mateixos:**

“Sugerimos que el cuidado sea visto como una actividad de la especie, que comprende todo lo que hacemos para mantener, continuar y reparar nuestro «mundo», de manera que podamos vivir en él lo mejor posible. Ese mundo incluye nuestros cuerpos, nuestros seres, y nuestro

---

⁶⁰ Raquel Eскурriol, Tamaia.

⁶¹ Sara Carro, Fil a l'agulla.

entorno, todo lo cual buscamos entrelazarlo en una compleja red de sostenimiento de la vida.⁶²

Es tracta d'un **conjunt de mesures previstes per la cooperativa i d'activitats realitzades per procurar el benestar físic, psíquic i emocional de les persones, tant dins com fora de la cooperativa:**

“Invertim moltes hores a fora de la feina, a l'organització de l'equip i les activitats, i en manca temps per valorar i reflexionar sobre el propi treball. Generem espais o jornades aprofitant si tenim segones residències a l'abast per anar a passar el dia i parlar. És una manera d'intentar equilibrar la cura amb la feina. Si no tens una mirada feminista és molt complicat donar-li valor al que et passa com a persona, i poder donar valor a què si cuido a aquesta treballadora, o si ens cuidem entre nosaltres, evidentment que rendirem més. A mi m'interessa que les meves companyes continuïn molt de temps i sentir-nos cuidades!”⁶³.

2.2 Les mesures

Distingirem diferents tipus de cures, segons l'àmbit o esfera a què estiguin adreçades. En primer lloc, trobarem les mesures orientades a facilitar l'atenció i l'assumpció de responsabilitats de cura a persones en situació de dependència respecte les persones treballadores; i en segon, ens referirem als mecanismes desplegats a les cooperatives per atendre la dimensió emocional i la resolució de conflictes dins dels equips de treball.

2.2.1 De conciliació en el sentit tradicional

La **flexibilització dels usos de l'espai i dels horaris de treball** és una de les mesures corresponsabilitzadores més ben valorades entre les persones participants de l'estudi. Aquesta mesura incorpora la possibilitat de treballar des de casa, fent un ús del correu electrònic, els documents col·laboratius, el xat o l'Skype com a eines de treball quotidianes i facilitadores del teletreball. També ajuda a organitzar el treball de forma més flexible treballar per projectes o per objectius per desenvolupar les tasques.

⁶² Tronto, Joan (1993) *Moral Boundaries. A political argument for an ethic of care*. Londres, Routledge.

⁶³ Raquel Eскурriol, Tamaia.

“La flexibilitat ha d'estar 100% sempre si hi ha criatures de pel mig. Tenim molt bons pares, que ens ajuden molt, però hi ha moments que necessites fer aquestes coses. (...) En el nostre cas [la conciliació] significa «haig de marxar ara», llavors després treballes més hores, o treballes des de casa. El projecte acaba sent teu, te l'emportes.⁶⁴”

D'acord amb els principis cooperatius d'autoorganització i autogestió, **trobem un nivell variable d'autoregulació dels usos del temps per a la gestió de la feina** —implementant un còmput global d'hores que poden ser administrades per la persona, així com el funcionament per assoliment d'objectius. Aquesta possibilitat facilita poder fer front a la necessitat d'atendre persones dependents a càrrec de manera puntual —per raó de malaltia, per exemple— o regular —portar els infants a l'escola o dinar amb ells al migdia. Trobem també horaris diferents d'estiu i d'hivern, per poder atendre els infants a càrrec durant el període de vacances escolars:

“Nosaltres flexibilitzem els horaris a l'estiu, des que els nens pleguen de l'escola fins al setembre. Intentem treballar fins a les 3. Quan comencem amb l'activitat regular de la cooperativa, tornem a la rigidesa. Per a nosaltres, el punt interessant és poder-nos organitzar les hores. En el moment en què tens joc, en què pots moure les peces de la teva feina, tot canvia.⁶⁵”

Fruit d'aquesta filosofia de les cures i de la voluntat d'innovar, hem trobat una **mesura creativa adreçada a fomentar una paternitat corresponsable mitjançant l'ampliació de la baixa paternal**. Una pràctica que busca evitar que el pare s'hagi de partir la baixa amb la mare, i que implica un esforç econòmic assumit íntegrament per la cooperativa:

“La majoria dels homes tenen 15 dies de baixa de paternitat, i de vegades ni se'ls agafen. Jo tindrè la sort que el meu company treballa a una cooperativa [La ciutat invisible] on hi ha certes qüestions treballades i gaudirà d'una baixa de dos mesos, una baixa de paternitat bastant més llarga que a qualsevol empresa. Aquestes mesures faciliten la corresponsabilitat, i això de retruc em beneficia a mi, perquè al final acaba sent els quatre mesos de baixa de

---

⁶⁴ Noe Garcia, Artijoc.

⁶⁵ Judith Pardo, Eines.

maternitat que ens donen a les dones, acaba sent com una mena de reproducció de com es distribueixen les tasques reproductives.⁶⁶”

Volem subratllar la manera com les mesures corresponsabilitzadores que s'han desplegat a les cooperatives en l'àmbit de la família, s'han traslladat i fet extensives a les necessitats de conciliació de les persones en altres àmbits.

“Cap dels cinc té fills, som tots molt joves encara i la conciliació potser es dóna més en altres àmbits, com els estudis. Per exemple, jo encara estic acabant la carrera. Tenim molta flexibilitat i ho podem conciliar bastant, no sé quan arribin els fills, si encara estem junts, com ens ho farem anar. Sí que és veritat que es donen diferències perquè hi ha gent que s'hi dedica exclusivament, d'altres que no: aquí sí que sorgeixen més conflictes o falta d'entesa, però sempre ho acabem gestionant prou bé.⁶⁷”

A banda de la flexibilitat horària i la possibilitat de teletreball, a les cooperatives en practiquen també relleus i canvis de torn, mesures gestionades pels i les mateixes treballadores; es produeixen també renúncies de treball voluntàries, existeix la possibilitat de tenir una jornada a temps parcial per atendre a responsabilitats familiars o els estudis. De la mateixa manera, hem trobat que es pot plantejar agafar una excedència per a la realització de projectes personals —com per exemple, fer un viatge llarg o una estada acadèmica a l'estranger—, sempre i quan aquests canvis en la composició de la plantilla siguin planificats i compatibles amb el calendari de treball global de la cooperativa.

En qualsevol cas, volem matisar que el **repertori de mesures corresponsabilitzadores desplegadas i la possibilitat d'implementar-les estan molt condicionats pel sector d'activitat en què opera la cooperativa:**

“La particularitat de la nostra feina [l'hoteleria] és que no es pot fer des de casa: tens un bar que s'ha d'obrir tantes hores, i hi has d'estar físicament.⁶⁸”

---

⁶⁶ Maria Casado, Malea.

⁶⁷ Mariona Zamora, L'esberla.

⁶⁸ Maria Casado, Malea.

“L'hoteleria és molt esclavitzadora, però l'àmbit social també ho és. És molt precari, i tot i que tenim molta flexibilitat, hem de ficar-li moltíssimes hores si vols fer la teva feina amb una certa exigència, amb una certa qualitat”⁶⁹.

S'afirma també que **en alguns projectes l'interès a desplegar mesures corresponsabilitzadores s'ha anat produint a mida que el grup s'anava feminitzant, i la legislació s'anava modificant:**

“Quan jo vaig tenir els fills, no en teníem a la meva cooperativa, de conciliació. Encara hi havia tots els fundadors, que majoritàriament eren homes i per tant, no hi havia la necessitat, i des del punt de vista social o laboral tampoc no estaven tan desenvolupats els drets com ara: no teníem l'opció. (...) Quan s'han anat incorporant dones i veient les necessitats, evidentment ara estan reconeguts tots els drets de conciliació. Tot i així, penso que el fet de ser cooperativa i de tenir la responsabilitat de la feina, dificulta més que si treballes la teva jornada a una empresa. Si totes les de la cooperativa ens agafem els drets de conciliació que tenim, qui tira endavant la cooperativa? Això és complicat. I després també constatem, que hi ha dones i homes i, per tant, hi ha pares i l'exercici dels drets de conciliació es fa pràcticament per les dones.”⁷⁰

2.2.2 De cures orientades al grup

Els equips de treball i els col·lectius impulsors de les cooperatives es presenten a sí mateixos com un espai entre iguals en què “tu ets soci i ets el projecte, cadascuna de nosaltres som una pota”, on hi ha una distribució equitativa de riscos i responsabilitats. **El projecte cooperatiu és generador d'autoestima per a les persones sòcies, que el retorna la capacitat d'autoorganització i els desenvolupa un fort sentiment de pertinença:**

“Hemos hecho cuatro años de caminar con obstáculos, pero nos hemos enriquecido de trabajar juntas, gente que antes no nos conocíamos de nada, que somos de diferentes países. A mí me parece positivo lo que he vivido desde adentro”⁷¹.

---

⁶⁹ Raquel Escurriol, Tamaia.

⁷⁰ Anna Huertos, Col·lectiu Ronda.

⁷¹ Clara Ester López, Dones solidàries pa'lante.

En el cas de cooperatives 100% feminitzades i amb consciència feminista, **el grup de treball es concep com un exercici col·lectiu d'autodeterminació per impulsar i controlar el projecte econòmic, i alhora, com un espai d'apoderament i seguretat lliure de violència i assetjament per a les dones**, com explicarem en el següent capítol.

En aquests mateixos equips s'ha fet un exercici de **reconceptualització, reorganització i rotació de les tasques productives i reproductives** al lloc de treball:

“Hem tingut col·laboradors i col·laboradores, amb elles [les dones] ens hem entès super bé, i amb els col·laboradors [homes] no tant. (...) És tan absurd i de vegades tan bàsic com fer la neteja, estem parlant coses tan simples com aquestes. Depenem totalment de nosaltres, no tenim dona ni home de fer feines, aquesta figura no hi és, hem de netejar nosaltres, i et pregunten: «perdona, és que he de netejar?», «sí, has de netejar la tassa si t'has pres un cafè»⁷².

El treball en equip es valora com quelcom fonamental i **central en l'experiència cooperativa**, en primer lloc, per la **riquesa que implica poder pensar conjuntament, enfrontar les dificultats d'una feina concreta i compartir capacitats i coneixements**. En segon lloc, perquè compartir un lloc físic facilita enormement coincidir i fer quotidianitat amb els i les companyes, generant **sentiment de companyonia i pertinença**, i alhora, representa poder **mancomunar recursos** que de forma individual serien molt costosos. Aquesta pràctica grupal pot no limitar-se únicament a la cooperativa, sinó que pot fer-se extensiva a altres relacions amb persones, entitats i projectes de l'entorn proper amb qui s'estableix un **relació intercooperativa**.

A banda dels entorns habilitats amb finalitats estrictament professionals, a les cooperatives s'obren espais distesos de trobada, com poden ser reunions puntuals en segones residències, dinars de treball i reunions de cafè, on es

---

⁷² Judith Pardo, Eines.

genera un ambient més relaxat, personal i proper entre les persones treballadores. Aquests punts de trobada són valorats com generadors de sentiment de companyonia i pertinença, són un entorn més propici per apropar-se a l'altre des d'un plànol més personal.

Una pràctica força estesa entre les cooperatives participants són les **rondes d'avaluació de sentiments-emocions**, espais que serveixen per conèixer i compartir informació personal i professional sobre com es troben les persones en els desenvolupament de les seves tasques. Les denominades “rondes de sentiments” o “valoracions emocionals” serveixen per detectar necessitats de recolzament, preveure conflictes i resoldre'ls:

“Abans de les reunions fem un «com estem?», com tenim sessions clíniques i sessions d'organització, fem un «com estem?» amb la feina quan teníem la sessió d'equip, i «com estem?» a nivell emocional si necessito compartir alguna cosa, que les companyes sàpiguen si estic en un moment molt bo, o molt dolent, o el que sigui.⁷³”

Aquestes dinàmiques emocionals es poden gestionar mitjançant recursos del mateix col·lectiu de diverses formes. Pot ser una persona de l'equip l'encarregada de realitzar aquesta tasca:

“Fem diàleg per resoldre conflictes i travar relació entre dones. Una psicòloga ens ajuda a les reunions. La paraula és molt important per a nosaltres. Allò personal entra dins de les reunions si nosaltres no estem bé. Aprendre a identificar moments de col·lapse que dificulten la presa de decisions. A les valoracions de resultats anuals hem incorporat la dimensió emocional. Surten conflictes però en som conscients. No l'esquivem, el posem al damunt. Els homes són més pràctics, les coses personals els semblen farragoses. Hi ha altres que són més sensibles. (...) Estem més practicades en el diàleg i la relació. Pot ser sigui utòpic, però el nostre aprenentatge està basat en aprendre a resoldre, gestionar el conflicte no implica estar-s'hi tres hores. Donem un temps a la resolució”⁷⁴.

---

⁷³ Raquel Eскурriol, Tamaia.

⁷⁴ Pepi Domíngues, Titània-Tascó.

O es pot fer servir metodologia de grup:

“En el nostre cas tots venim del món del lleure, del cau i no sé si és tant el fet de ser dones com el fet de venir d'aquest món, que intentem adelantar-nos als conflictes i quan ens agafa la neura ens tanquem dos dies a casa d'un, fem dinàmiques emocionals per treure tot allò que ens preocupa, veure les visions dels altres, alliberar-nos. Ens anem rotant qui ho munta, i ens va molt bé. (...) No he vist gaire la diferència de gènere: no volem que ens passi això, tots tenim molta experiència treballant en grups, estant-hi, i sabent per on venen els problemes, evitem-los abans”⁷⁵.

Hi ha altres col·lectius que han cercat recolzament professional extern:

“[Tenir] supervisió externa ens ha ajudat molt, perquè hi ha hagut moments que han estat de catarsis grupal, de posar-te a plorar i dir «tu estaves molt en això i m'has deixat sola amb tal i qual cosa» o «no m'he sentit reconeguda amb això». Tenir una persona externa penso que ajuda a tenir un retorn objectiu, i després a sentir que pots dir, sense que això vagi en contra teva.”⁷⁶

En projectes cooperatius de major grandària, aquests espais de referència per a la transmissió de malestar i la resolució de conflictes poden tenir formes diverses. En els casos de la mostra, els poden representar un persona de referència a l'equip de treball:

“Tinc plena confiança que si les persones saben a qui remetre's si tenen un conflicte, si hi ha un espai o un referent proper, aquest espai facilita enormement. Si en un equip hi ha un problema, la magnitud d'aquest dependrà molt de la gestió del mateix que hi ha hagut des del començament, és a dir, qui ha escoltat primer, com ho ha fet, com ha ajudat a la persona, etc. El nivell de conflictivitat és molt baix, però evidentment que hi ha problemes, però està bé que arribin. A nosaltres ens preocupa molt més quan no arriben”⁷⁷.

O bé disposen d'un espai, com per exemple l'Auditoria Social:

---

⁷⁵ Mariona Zamora, L'esberla.

⁷⁶ Raquel Eскурriol, Tamaia.

⁷⁷ Montserrat Puig, Suara.

“Aquest òrgan serveix tant per resoldre conflictes externs, amb clients que tinguin queixes de l'actuació del col·lectiu, com per resoldre conflictes que hi pugui haver entre dos socis o entre un soci i un treballador. L'Auditoria Social està formada per dues persones sòcies, una de més de 15 anys d'antiguitat i una de menys de 15 anys d'antiguitat, que l'escull l'assemblea general amb votació de tothom, socis i treballadors”⁷⁸.

2.3 Vincle orgànic treball-vida

En aquest punt volem plantejar la **contradicció no resolta entre la dedicació a un projecte que és personal i l'absorció de la totalitat de la vida pel projecte**. Com el que d'una banda són facilitats per conciliar —la capacitat d'autogestió del temps— són, alhora, malabars per compaginar esferes i activitats de la vida:

“Ens vam trobar amb que la vida i la nostra feina estava tot vinculat i havíem de trobar la manera de seguir treballant, mantenint-nos en la situació que ens havíem de sostenir econòmicament i ser prou autònomes per tirar endavant, i al mateix temps que el projecte que nosaltres féssim tingués cert sentit per les criatures amb les que estàvem vivint. Artijoc va començar a pensar en això i va començar a crear espais de joc on a la nostra pròpia cooperativa hi hagués l'espai de joc incorporat, de manera que els nostres fills poguessin estar allà mentre nosaltres treballàvem.”⁷⁹

Més enllà de la contradicció plantejada, de la tensió manifesta entre l'àmbit econòmic i el personal dels projectes cooperatius, és important destacar que **a les cooperatives solidàries de la mostra, especialment els micro-projectes amb perspectiva de gènere, hi ha una cultura del treball pròpia, en què es busca trencar amb la separació d'esferes com són la vida laboral i la privada**: “Las personas que conforman la empresa [cooperativa] lo consideran como parte de su proyecto de vida, apuestan por ella como modo de subsistencia, pero buscando también la satisfacción personal en el ámbito laboral.”⁸⁰

---

⁷⁸ Anna Huertos, Col·lectiu Ronda.

⁷⁹ Noe Garcia, Artijoc.

⁸⁰ Pandora Género y Comunicación (2012): *Guía para la Conciliación de la Vida Personal, Familiar y Laboral en las Cooperativas de Madrid*, Madrid, inèdit.

D'una banda, **hi ha una reflexió al voltant del treball productiu i els usos del temps en el sistema econòmic capitalista hegemònic:**

“Portem ritmes de vida que són inhumans, en què la feina està molt prioritzada i tenim poc temps per fer altres coses, sigui ser mare, ser pare o estudiar, gaudir amb els amics, sortir a la muntanya, el que sigui. És aquí on ens hem de fer un plantejament a nivell estructural: què ens està fent el capitalisme, per dir-ho clar, que ens estem oblidant de viure, perquè hem de treballar, i hem de mantenir un ritme de productivitat, i al final la feina que es valora és la feina productiva”⁸¹.

De l'altra, ens trobem amb **casos en què els equips de treball han prioritzat alliberar temps per a la vida privada**, per sobre d'obtenir una millor retribució econòmica:

“Hi va haver un moment que vam valorar: si volem més pasta, hem de treballar més hores, però ara mateix no ho veiem, perquè la nostra prioritat són els nostres fills. Això vol dir que farem menys hores, haurem de buscar algú que faci aquestes hores i el nostre sou baixarà. Per això fem tots aquests malabars, aquest és el punt!”⁸².

En els micro-projectes cooperatius d'aquestes característiques considerem que hi ha un vincle orgànic entre el treball i la vida de les persones sòcies, una identificació total entre elles, les seves necessitats i els seus projecte:

“Cadascuna de nosaltres som una pota, si falla una pota la cosa trontolla. Per a mi és un alliberament poder dir «el meu fill està malalt, me'n vaig a casa», i treballar a casa. Una altra sortiria corrent amb la febre, agafaria el nen, el xarop, el portaria al al cole [i diria] «salvada!». [Nosaltres,] no. Ha passat mala nit, ens connectem per Skype, ens connectem pel mail i treballar des de casa. Clar que me'n duc feina a casa, però crec que me l'enduria igual, per la responsabilitat que tenim amb la feina, no perquè hagi de fer conciliació.”⁸³

---

⁸¹ María Caasado, Malea.

⁸² Noe Garcia, Artijoc.

⁸³ Judith Pardo, Eines.

En aquest mateix sentit, ens trobem casos amb una **consciència explícita de tenir un vincle molt estret amb les persones de l'equip de treball**, amb els avantatges i inconvenients que aquest tipus de relacions personals poden representar en un projecte econòmic i laboral:

“Trobo que al final aquell company de feina acaba sent gairebé com la teva parella (...). La vinculació que jo tinc amb les sòcies de la meva cooperativa es pot assimilar a una parella, és un vincle més: sé el que et passa, les mogudes que tens amb les teves històries, tu saps les meves; i al mateix temps com tirem endavant, avui estàs més fluixa... Hi ha una simbiosi important, es treballen molt les relacions humanes a les cooperatives. Hi ha un cert risc, per la complexitat que representa treballar en una cooperativa, per tot el que es respira⁸⁴.”

Aquest vincle i identificació, lluny d'idealitzacions, pot generar fortes tensions entre la flexibilitat i el control del temps, la qual cosa genera en la majoria dels casos dificultats per gestionar l'estrès:

“Per això reia quan preguntàveu per les hores formals i les reals, les hores treballades. (...) Sent una cooperativa petita té la part positiva que hi ha una part de comunicació horitzontal i espais per compartir com estàs, què necessites, (...) però també et sents que ets una pota i, per tant, no pots fallar a les companyes. Té aquesta doble vessant, que hi ha moments que gestionar l'estrès, al menys per a mi, és complicat. (...) Per un cantó tens la fragilitat, però per l'altra tens la confiança que les altres companyes poden assumir coses que tu, en un moment determinat, no pots fer.⁸⁵”

I pot significar i comportar una dificultat en la gestió de conflictes, quan la implicació personal i emocional és molt forta:

“La sortida de l'anterior soci va ser un trasbalsament total, a nivell humà, econòmic, a tots els nivells. Hi ha una part molt d'autocrítica, perquè hi havia una implicació personal molt forta que va acabar amb els nostres nervis. Va ser bastant dur, i n'hem après molt. Ho vam allargar massa per una qüestió molt romàntica d'amistat, d'haver començat junts. (...) A posteriori, ens va apoderar molt, per identificar on la vam cagar, on no vam defensar els interessos de la

---

⁸⁴ Noe Garcia, Artijoc.

⁸⁵ Raquel Eскурriol, Tamaia.

cooperativa, on ens vam deixar portar per una qüestió emocional, enlloc de fer prevaldre l'interès de la cooperativa.⁸⁶”

Pensem que els projectes i la filosofia cooperativista, basada en l'organització i la comunicació horitzontal, i l'aprenentatge personal i col·lectiu, sumada a l'experiència dels projectes feministes en l'àmbit de la comunicació no-violenta i la facilitació de processos poden representar una avenç i una hibridació d'aquestes dues cultures aplicades a l'àmbit del treball:

“Aprovecho para explicar cosas concretas que nosotras hacemos para facilitar los conflictos en nuestra cooperativa. (...) Siempre empezamos las asambleas con «hola, ¿cómo estás?» o con media hora de café. Nos ha pasado que nuestra cultura grupal favorecía saber cómo estábamos pero marginaba el Excel, la gestión y la toma de decisiones, pero generaba espacio para poder hablar del impacto emocional que genera una decisión, y enmarcaba los momentos calientes, aunque sea para marginarlo conscientemente y hablarlo otro día, o entrar conscientemente al tema que está suponiendo el momento álgido, teniendo en cuenta que ese punto álgido es una oportunidad para crecer, no sólo un marrón, un semilla para ver cuáles son los siguientes pasos.⁸⁷”

2.4 Reptes i topalls

Al llarg d'aquest capítol, hem anat esmentant algunes de les dificultats i barreres que troben les cooperatives per poder implementar i innovar en l'àmbit de les polítiques corresponsabilitzadores. En aquest apartat, farem un recull dels topalls observats a partir dels testimonis, que agruparem en grans blocs: obstacles estructurals interns i externs a les cooperatives, propis del sector d'activitat i conjunturals.

En primer lloc, pensem que **la principal dificultat és la infravaloració sistèmica del treball de cures**, sigui remunerat o no, al mercat de treball i a la societat. En aquest sentit, ens sembla paradigmàtic el testimoni d'un dels grups estudiats, la cooperativa Dones Solidàries Pa'lante, dedicada al sector de la neteja i la cura

---

⁸⁶ María Casado, Malea.

⁸⁷ Sara Carro, Fil a l'agulla.

de persones grans, amb diversitat funcional i el reforç escolar. Com a cooperativa de dones dedicades a un sector d'activitat caracteritzat per la precarietat i temporalitat, l'economia submergida i la baixa remuneració, aquests obstacles els han representat la principal dificultat no només per posar en marxa el projecte, sinó també poder-lo conciliar amb el sosteniment de la vida de les sòcies i de les seves famílies.

D'altra banda, i en especial **a les cooperatives mixtes, hem identificat conflictes de gènere en els equips de treball**, ja siguin per comportaments autoritaris—actituds directives, competitivitat amb les dones per part dels col·laboradors externs, manca de solidaritat i empatia—, o manca de responsabilitat en el manteniment de l'espai físic i altres tasques reproductives. Volem destacar que **la sol·licitud dels drets de conciliació continua recaient en les dones en el 90% dels casos.**

Així, pensem que **el grau de desenvolupament de mesures corresponsabilitzadores es practica a les cooperatives és proporcional al grau de consciència feminista i a la percepció col·lectiva que aquestes mesures són una responsabilitat que les cooperatives han d'assumir**, en tant que formen part de la Responsabilitat Social Corporativa.

En segon lloc, trobem amb les **rigideses pròpies del sector d'activitat en què operen les cooperatives** a les que ja ens hem referit anteriorment, que **limiten enormement el repertori de mesures que es poden desplegar i condicionen la possibilitat d'implementar-les**. D'altra banda, hem observat que **en cooperatives de major volum manquen els protocols i els mecanisme formals de regulació en matèria de conciliació**. Aquesta manca de formalitat acaba implicant que siguin els equips de treball concrets els encarregats d'arribar —o no— a una entesa i autoregular —o no— les necessitats de conciliació de les persones treballadores. El **marge de maniobra que hem trobat als micro-**

projectes cooperatius en aquest sentit és molt significatiu, pel grau de coneixença, proximitat i autogestió del temps que poden practicar.

Malgrat les cooperatives no es regeixen pels mateixos règims laborals que la resta de societats laborals i mercantils, pensem que **no s'ha innovat prou en aquest àmbit**. Ho atribuïm d'una banda, a la infravaloració sistèmica del treball de cures que hem esmentat, però també a què la innovació en aquest àmbit representa uns costos econòmics molt alts, a cobrir mitjançant fons propis de la cooperativa o mitjançant renúncies voluntàries d'hores de treball i sou.

Finalment apuntarem que algunes existents, els plans d'igualtat estan pensats per ser aplicats a les empreses tradicionals, i en l'àmbit cooperatiu l'estructura és una altra i, per tant, caldria comptar – sense descartar els plans d'igualtat - amb eines específiques que tinguessin en compte les peculiaritats d'aquest model empresarial. Pensem que **en les cooperatives no s'ha innovat prou en l'àmbit de la corresponsabilitat, i de l'altra, el fet de regir-se per un reglament de règim intern i no per l'estatut de persones treballadores, és una oportunitat per fer les coses diferents o un risc envers el desgast laboral**. En aquest sentit les propostes de d'AMECOOP parlen **d'aplicar la promoció d'equitat de gènere al reglament intern o de dedicar el fons de sostenibilitat a promoure-la**.

3. Cooperatives de dones, cooperatives feministes i feminisme a l'economia social i cooperativa

Reconceptualitzar d'arrel l'economia i la vida

Com hem vist en el capítol anterior, la reformulació de nocions com la conciliació de la vida personal, familiar i laboral i la corresponsabilitat sobre el sosteniment de la vida, aportació cabdal de les reflexions i pràctiques de diversos feminismes, és present al discurs i la pràctica de diverses cooperatives de dones i també en algunes cooperatives mixtes, com ens han explicat moltes de les cooperativistes que hem entrevistat. Durant la recerca hem pogut comprovar que **moltes de les cooperativistes entrevistades, amb consciència feminista explícita o no, han incorporat visions, pràctiques i estratègies de la teoria i pràctica feministes per sostenir-se, articular-se i incidir al món de l'economia social, al mercat de treball assalariat i a la pròpia societat**, tals com la creació de cooperatives, estructures i associacions de dones; la incorporació de la perspectiva de gènere a la seva activitat econòmica i a la pròpia organització de la cooperativa; el desplegament d'estratègies d'incidència en el món de l'economia social, en les administracions i en la pròpia societat i el foment del diàleg entre dones cooperativistes i feministes per incorporar la diversitat de feminismes i aconseguir avanços conjunts tot unint forces.

També hem pogut observar la diversitat de situacions vitals amb les que les dones s'enfronten a l'aventura de crear un projecte cooperatiu en un mercat de treball desigual i discriminatori per a elles, i hem identificat les estratègies que despleguen per afrontar els diversos obstacles que troben, des de les dificultats per accedir al crèdit inicial fins als impagaments o les retallades de subvencions institucionals en l'actual situació de crisi, que plantegen alguns dels reptes i topalls més significatius que hem trobat per a la incorporació de l'equitat de gènere a l'economia social i el cooperativisme.

3.1 Creació de cooperatives, estructures i associacions de dones al món cooperatiu i de l'economia social.

3.1.1 Cooperatives de dones: eines d'apoderament, horitzontalitat, articulació i canvi

Les capdavanteres: cooperatives feministes, semblant autonomia i agència femenines

Una de les pràctiques i estratègies que hem identificat ha estat la **creació de cooperatives de dones**: en aquest sentit, cal remarcar que **diverses cooperatives de dones que han participat a la recerca van néixer estretament vinculades a la segona onada del moviment feminista a Catalunya**, ja sigui perquè sorgeixen de grups i associacions de dones feministes d'aquesta etapa o bé perquè han treballat i/o treballen amb assemblees i espais feministes que porten funcionant des de l'esclat del moviment feminista als anys 70.

En aquest sentit, ens interessa abordar l'experiència d'aquestes cooperatives perquè, **en incorporar l'experiència d'intervenció política i social dels feminismes a les seves apostes econòmiques compartides, han generat models d'actuació profundament transformadors en dos sectors laborals altament feminitzats com són l'àmbit de la salut i de la intervenció social (i més concretament, en la tasca de prevenció, atenció i sensibilització contra la violència masclista).**

Aquestes cooperatives, sorgides de grups i dones feministes, **van utilitzar des dels seus inicis els recursos i les xarxes feministes per sostenir-se i continuen nodrint-se del moviment:**

“La nostra experiència va començar fa 27 anys... estàvem, diríem, en la clandestinitat, ens reuníem en llocs que no eren públics, sinó cedits per dones feministes i després una entitat naturista, no teníem lloc, ni nom, era una mica secret. Quan vem constituir la cooperativa l'any 1985 ja eren altres temps...en aquell moment es va fusionar el moviment ecologista i el moviment feminista procreatiu, no reproductiu (nosaltres, les dones procreem criatures) quan es va constituir la cooperativa Tascó i Titània era el grup de dones per la salut, amb un origen una mica clandestí, que abans es deia grup de mares de Barcelona, i que ens reuníem les

parelles que volíem tenir una criatura i que ens qüestionàvem una mica tot, la situació política, econòmica, cultural, o sigui estàvem crítics amb tot”⁸⁸.

“[Tamaia-Viure sense violència] Va néixer fruit de la relació entre un grup de dones víctimes de violència de gènere i d'un grup de professionals del treball social d'una casa d'acolliment. Dones, totes, que ens adonàvem que en finalitzar el període d'acolliment no existia cap entitat preparada per seguir donant suport emocional i teràpia especialitzada a les dones que havien hagut de deixar les seves llars allunyant-se del maltractament viscut. Aquest era, i segueix essent, un espai imprescindible per poder teixir una nova vida lluny de la violència. Amb l'energia i la força que sorgeix del desig de totes juntes vam iniciar el nostre projecte social l'any 1992: l'Associació de Dones contra la Violència Familiar TAMAIA. El primer objectiu de l'Associació va ser la constitució d'un grup d'ajuda mútua (GAM) per a Dones Maltractades per donar resposta a aquella necessitat”⁸⁹.

“Des de l'inici de la nostra experiència vam rebre el suport de Ca la Dona i de la Comissió contra les Agressions a les Dones que s'hi trobava, que ens van possibilitar un espai i l'ajut econòmic. (...) Volem fer constar la importància del suport, no tan sols funcional, de Ca la Dona i, sobretot, de la Secretaria”⁹⁰.

“Des de l'any 2011 rebem també el suport del Centre de Cultura de Dones Francesca Bonnemaison per desenvolupar la tasca de l'atenció a les dones i facilitar la relació entre dones i grups”⁹¹.

Tot combinant la pràctica cooperativista de la intercooperació, la solidaritat i sororitat feministes i la lògica de funcionament en xarxa que els grups feministes han anat desplegant des d'inicis del 90 per articular-se entre si i amb altres moviments (ecologisme, solidaritat internacional, moviments i xarxes globals...) ⁹² **a més de nodrir-se del moviment, les cooperatives feministes han**

---

⁸⁸ Pepi Domínguez, Titània Tascó.

⁸⁹ Text de presentació de Tamaia a l'Altaveu de Totes, blog dels grups de Ca la Dona: http://www.caladona.org/grups/?page_id=33

⁹⁰ Text de presentació de Tamaia a l'Altaveu de Totes, blog dels grups de Ca la Dona: http://www.caladona.org/grups/?page_id=33

⁹¹ Tamaia rep també el suport del Fons Mediterrani de Dones i Calala-Fons de Dones, integrants de la Xarxa Internacional de Fons de Dones, que aplega 45 fons de dones d'arreu del món que des dels anys 80 es dediquen a aconseguir recursos pel funcionament dels grups i organitzacions de dones de base. *Qui ens ajuda a caminar*, Tamaia, web.

⁹² *Sabers i pràctiques feministes: Una aproximació al moviment feminista a Catalunya*. Arenas, Maria Palomares i G. Grenzner, Joana. ACSUR-Las Segovias Catalunya, 2012. Pàgines 22 a 25.

contribuït a estendre'l, diversificar-lo i enriquir-lo a partir de l'articulació i intercanvi de sabers i experiències amb altres lluites i xarxes:

“Quan es va formar [Titània Tascó] va ser una fusió d'un forn de llenya, una granja dietètica (...). D'allà també van sortir altres associacions, com l'associació Nacer en casa, que fa dos caps de setmana vam celebrar el 25è aniversari ,i la Lliga per la Llibertat de Vacunació, que encara té la seu al nostre local (ara ja no estem a Gran Via, estem a un local a Gràcia). També formem part de la Xarxa de dones per la salut”⁹³.

“Des de Ca la Dona, l'associació Tamaia i un grup de dones juristes vam constatar la necessitat de crear un espai feminista d'orientació jurídica, social i personal per a les dones. I a partir d'una convocatòria oberta a totes les companyes de Ca la Dona, que tenia com a finalitat engegar el procés de construcció d'aquest espai, vam posar en funcionament, l'octubre de 1998, el que anomenem 'Un espai pels drets de les dones'. Des del 2000, l'Espai es realitza en col·laboració amb l'entitat Dones Juristes”⁹⁴.

L' activitat econòmica d'aquestes cooperatives estretament vinculades al moviment feminista i de dones se centra a fomentar el protagonisme i l'autonomia de les dones usuàries del seus serveis perquè esdevinguin subjectes autònoms, actius i protagonistes del procés d'atenció en salut física, psicològica i emocional. Així, **incorporen la perspectiva feminista o de gènere de forma integral a la seva tasca, tot partint de la horitzontalitat de la relació amb les usuàries del seus serveis i l'atenció no directiva ni autoritària.** Els relats de diverses cooperativistes feministes il·lustren que aquests projectes posat en marxa models d'intervenció radicalment innovadors travessats per la mirada feminista, que transformen, democratitzen i despatriarcalitzen d'arrel àmbits laborals com l'atenció en salut i l'abordatge de la violència masclista des dels sabers generats als grups d'autoconeixement, autoconsciència i apoderament del moviment feminista de la 2ª onada.

---

⁹³ Pepi Domínguez, Titània-Tascó.

⁹⁴ Presentació de l'espai per als drets, espai d'atenció jurídica gratuïta per a dones a l'espai feminista Ca la Dona, web de Ca la Dona: <http://www.caladona.org/espai-drets/>

“TAMAIA ha activat un marc conceptual de comprensió de la violència masclista sense precedents i, des d'aquest lloc, ha desenvolupat un model d'intervenció que posa a les dones en el centre de l'atenció validant les seves experiències i necessitats”⁹⁵.

“Les mentores (...) dones que han viscut l'experiència de la violència en les seves vides i han fet una recuperació del dany patit, així com també moltes altres dones amb les quals caminem plegades, són referents per a les terapeutes de Tamaia. Hem pogut comprovar que és possible i desitjable treballar des de l'horitzontalitat, a través de valorar la persona que tenim davant com algú amb recursos, capacitats i múltiples potencialitats. Creure en l'altra i donar-li espai per expressar-se és el que ha ajudat moltes dones a començar a trobar la pròpia fórmula per una vida sense violència. Aquesta experiència permet créixer tant qui rep l'ajuda com qui la dóna i creiem que és un model factible per lluitar contra la problemàtica de la violència. Si des dels diferents estaments i àmbits de la societat podem adquirir aquesta mirada, estarem creient en les dones i no les posarem en una situació de dependència i d'incapacitat.”⁹⁶.

“La diferència del nostre concepte i el de la medicina oficial: ens basem en la salut, i el sistema mèdic es basa en la malaltia. Quan a la dona se la considera una malalta entra dintre del procés quirúrgic, del procés de tractament, del procés de dependència referent al sistema. Nosaltres treballem des de l'autoconeixement i des de l'autocura. (...) El part forma part de la sexualitat femenina i necessiten estar acompanyades de qui hagin triat i, per suposat, llibertat de moviment en el procés. Si volen estar acompanyades de les seves criatures ho estaran. És molt important la responsabilitat de la seva decisió”⁹⁷.

⁹⁵ La trajectòria de Tamaia: <http://www.tamaia.org/ca/la-trajectoria-de-tamaia>

⁹⁶ Eskurriol, Raquel: “Sigueu fortes i valentes, sempre hi ha una mà amiga que ajuda”. entrevista a les mentores de Tamaia, Setmanari Directa http://www.tamaia.org/sites/default/files/Textos_Tamaia/20111130_entrevistaladirecta_rakel_escurriol_i_mentores.pdf.pdf

Tamaia treballa des d'un marc conceptual que afirma la capacitat de les dones per superar la violència masclista i, lluny de victimitzar-les i tutelar-les, reforça la seva capacitat de supervivència i resiliència com a model a seguir i remarca el potencial transformador del moviment feminista i de dones per acabar amb la violència masclista arreu del món. Aquesta filosofia de treball connecta amb l'experiència dels grups d'autoconsciència i autodefensa feminista dels 70, així com de les primeres cases d'acollida gestionades per dones feministes que van ser gradualment absorbides i institucionalitzades al llarg dels anys 80. Més informació a Gil, Sílvia: *Nuevos feminismos. Sentidos comunes en la dispersión*. Ed. Traficantes de Sueños. Madrid, 2010, pàg. 112-113. L'aposta per la mentoria femenina té nexes amb la filosofia de *wo-mentoring* (mentoria entre dones) que Guernica Facundo explica al Libro Rojo de las Emprendedoras i que incorpora la pràctica de les xarxes informals de recolzament mutu i transmissió de coneixement entre dones a la mentoria entre dones en projectes professionals.

⁹⁷ Pepi Domínguez, Titània Tascó.

Les integrants de Titània Tascó fan una reconceptualització profunda del concepte de salut, de la sexualitat i de la reproducció, o procreació, com elles l'anomenen. De fet, les dones de Titània discrepen amb els paradigmes teòrics feministes que ubiquen la criança i cura de criatures en l'àmbit del treball

Els relats de les integrants d'aquestes cooperatives il·lustren com **aquestes incorporen des de la pròpia gènesi dels seus projectes econòmics fins a la filosofia i forma d'organització del treball, l'experiència de la horitzontalitat i del suport mutu entre dones**, una pràctica que no és més que la formalització de les xarxes informals de suport entre dones, que sempre han funcionat per proveir cures en salut, donar o rebre ajut per sortir del cicle de la violència. De fet, la incorporació de les pràctiques informals de suport mutu a l'estructura cooperativa és una constant del funcionament de diverses cooperatives de dones.

“El cooperativismo entre mujeres despegas frente a otros modelos empresariales, por varias razones: porque es un emprendimiento grupal, que no deja de ser un cierto pacto entre damas, y un riesgo compartido. Esto, unido a las redes informales de mujeres que siempre han existido, (...)cuando tú lo pasas a la formalidad y le sabes dar estructura empresarial, sale una cooperativa con relativa facilidad.”⁹⁸.

---

domèstic, reproductiu i de cura, com fa el marc teòric d'aquesta recerca. Quan s'ubiquen al moviment feminista “procreatiu, no reproductiu: nosaltres les dones procreem criatures”, com va aclarir Domínguez a la seva intervenció a les Jornades, al seu posicionament és palesa la influència del pensament del feminisme de la diferència, sorgit al caliu del corrent del feminisme de les independents, nascut a les Jornades Feministes de Granada de 1979, on la lesbiana feminista Gretel Amman fa servir per primer cop el concepte de diferència en oposició al terme de contradicció del materialisme marxista. El feminisme de la diferència ha revaloritzat les aportacions de les dones al llarg de la història i ha plantejat un marc d'anàlisi que defuig molt conscientment la dicotomia treball productiu-reproductiu que s'han esforçat a visibilitzar des dels anys 70 feministes marxistes com Sílvia Federici o Maria Mies. Les feministes de la diferència afirmen altres conceptes, com la tasca civilitzadora, com l'anomenava l'ecofeminista Anna Bosch, o l'ordre simbòlic de la mare del que parlen Luisa Muraro i Maria Milagros Rivera Garretas. Al discurs de Titània Tascó s'identifica també una clara influència del moviment ecofeminista capdavanter a casa nostra, vinculat al corrent de les independents, que als primers 80 va introduir aquesta perspectiva a Catalunya des de la revista *Userda*, així com les aportacions de grups com el grup de Dones de Boston, amb el llibre històric “Els nostres cossos, les nostres vides”, que promogueren l'autoconeixement del cos entre les dones feministes, i va engegar la línia de treball sobre salut amb perspectiva de gènere que han treballat dones com Carme Valls, Leonor Taboada o altres integrants de la Xarxa de Dones per la Salut, sorgida del grup Dona i Salut-Comissió pel Dret a l'Avortament (1993). Més informació: Peiró, Irene: *Quan les dones i la natura troben una causa comuna*. Dossier Ecofeminisme, Revista Dones 41, tardor de 2011, pàg. 7 i 8. Arenas Cabral, Maria Palomares i Garcia Grenzner, Joana: *Sabers i pràctiques feministes: una aproximació al moviment feminista a Catalunya*. ACSUR-Las Segovias, Barcelona, 2012. Pàg. 25. Bosch, Anna, i altres autores: *Mujeres que alimentan la vida. Selección de textos (1996-2008)*. Barcelona, Icària, 2010.

⁹⁸ Taula sobre Dones i Iniciativa Econòmica, Jornades Femcoop, Les dones i les cooperatives; Barcelona, 15 de juny de 2013.

Cooperatives de dones migrades: gènere i comunitat d'origen com a pilar i motor de projectes cooperatius

Si la translació de les xarxes informals de dones als projectes econòmics és una estratègia valuosa per les dones autòctones, els relats de les migrades que hem entrevistat a aquesta recerca deixen palès que **la xarxa horitzontal de dones de la comunitat d'origen esdevé pilar i motor de les iniciatives cooperatives, ja que és suport el bàsic material i emocional en el procés d'arrelament a la societat d'acollida, de construcció d'arrels profundes en el territori i la comunitat a partir de la relació amb altres iguals.**

“Soy colombiana, estoy aquí hace 5 años, sin trabajo, buscando posibilidades encontré una web que decía Mujeres Pa'lante y tenían algo así como una bolsa de trabajo, posibilidades de trabajo en la página. Me acerqué allí y me dijeron: 'estamos haciendo una cooperativa, si quiere participe en ella'. Eso fue en octubre de 2009 y empecé a asistir allí a esas reuniones de la cooperativa, pero tocaba hacerla (...). Nos encontramos muchas mujeres latinoamericanas porque Mujeres Pa'lante es un sitio donde se presta asesoría y servicios para mujeres inmigrantes, hay abogados, consultores jurídicos, hay psicólogas... recursos para inmigrantes. Por eso el grupo de mujeres con las que hacemos cooperativa son latinoamericanas y ¿desde dónde? Pues desde Argentina hasta México, especialmente Colombia, Bolivia, Perú, Ecuador pero hay de todos los sitios. Y entonces empezamos a reunirnos periódicamente, a hacer todo el proceso como de escritorio, el plan de empresa, los presupuestos, estos pasos...”⁹⁹.

“Entonces logramos participar en algunas ferias, haciendo preparación de comidas de nuestros países y hemos logrado hacer recursos q posibiliten entrar a una tras otra al equipo...”¹⁰⁰.

Els relats de les cooperativistes migrades expliquen com un grup de dones de diferents països llatinoamericans **s'ubiquen estratègicament al mercat de treball a partir de la constatació i l'experiència de la doble vulnerabilitat que viuen al mercat de treball degut a la intersecció de desigualtats de gènere, classe i ètnia i que es tradueixen en segregació horitzontal i vertical** en sectors com el servei domèstic, la cura de persones i l'educació informal:

---

⁹⁹ Clara Esther López, Dones solidàries pa'lante.

¹⁰⁰ Clara Esther López, Dones solidàries pa'lante.

“Bueno, y de todo esto, ¿qué se vende? Qué necesita la gente? Nos quedamos con limpieza, cuidados de geriatría y refuerzo escolar. (...) eso es lo que venimos haciendo, qué rico hacer otros campos, pero estamos mediados también por lo que se vende; sabemos hacer cosas que son mucho más satisfactorias, pero tratemos de responder a posibilidades: qué podemos vender de nuestros trabajos y nuestros servicios, y pensamos que éstas son las necesidades que podemos satisfacer¹⁰¹.

Tot i que **el fet que les migrades que engeguen cooperatives s’ubiquin en els sectors i categories laborals que el mercat de treball els assigna tradicionalment**, en aquest cas en el sector del treball domèstic i de cura a les persones, **il·lustra com també a l’àmbit cooperatiu i de l’economia social es repliquen tendències de l’economia convencional**, també hem constatat que el fet **d’organitzar-se en una estructura cooperativa afavoreix realitzar innovacions en aquests sectors feminitzats** tant pel que fa al control sobre les condicions de treball (sou, horaris, etc), que hem documentat a l’apartat de confrontació de models, com en el tipus de serveis que ofereixen i la valoració social que aquests tenen. Algunes cooperatives han apostat per oferir nous tipus de serveis amb un alt valor social i mediambiental. Un exemple el trobem al tríptic de serveis de Dones Solidàries Pa’lante.

“Servicio de limpieza ecológica y convencional: la limpieza ecológica busca reducir el impacto en el medio ambiente con componentes biodegradables, esto disminuye los residuos tóxicos, alergias y mejora la calidad de vida en general...”

“Auxiliar de geriatría (y/o trabajadora familiar): El trabajo familiar se caracteriza por su intervención directa, tanto en el domicilio como en los espacios públicos, teniendo en cuenta su entorno familiar y social. Para esto contamos con una amplia gama de servicios relacionados con la atención, cuidado y acompañamiento de personas de la tercera y cuarta edad”.

---

¹⁰¹ Clara Esther López, Dones solidàries pa’lante.

“Acompañamientos: fomento de hábitos saludables en la actividades de la vida diaria. Soporte social (gestiones personales). Ocio. Paseos. Centros de día. Soporte afectivo y emocional”¹⁰².

Aquesta **replicació de les tendències tradicionals de participació al mercat de treball capitalista també es dona en cooperatives de dones autòctones** que treballen en àmbits com l’educació social o del lleure. De fet, algunes cooperativistes parlen de la segregació horitzontal (alta feminització de sectors com el lleure, per exemple) com un factor que va afavorir la seva trobada amb altres dones amb les que van constituir la cooperativa.

“Artijoc va néixer al 99, la Mireia i la ? la van fundar juntament amb altres noies i sempre ha sigut de dones, casual, eh! Jo penso que potser pel sector on estem, educació social, lleure”¹⁰³.

Risc i poder compartits: les cooperatives de dones com a habitació pròpia i espai d’empoderament

Els relats de les cooperativistes que treballen amb altres dones, sigui des de la consciència feminista explicitada o no, **conceptualitzen la seva experiència com a construcció d’un espai propi dins el mercat de treball i la mateixa economia social, projecte com a espai d’apoderament i de seguretat** front el ventall de dinàmiques patriarcals.

“Com a experiència feminista per a mi ha estat genial, és la forma on jo em sento més còmoda per a treballar, és on jo més a gust m’he sentit, de les feines que he pogut fer al llarg de tota la meva vida laboral. Hi ha tot un seguit de coses que pel fet de ser dones no ens hem hagut ni de plantejar, per exemple, conflictes de gènere o el tema de l’assetjament sexual. No t’ho plantejges perquè d’entrada estàs en un lloc que és completament segur i sa”¹⁰⁴.

“És el que deia ella, és una altra manera de treballar. Hem tingut col·laboradors que eren homes i no ens hem entès. És molt curiós, però no ens hem entès. No sé per què, però la mentalitat amb la què començaven les col·laboracions i entraven no encaixava en la nostra manera de funcionar. (...) Entrar homes i voler manar, i els has de dir: ‘Que acabes d’entrar!’. Entrar i voler manar, i nosaltres no deixar-los, no deixar-los ni de risa, dir ‘Aquí les que vam

---

¹⁰² Tríptic de Dones solidàries pa'lante. Servicios que ofrecemos, página web <http://cooperativapalante.wordpress.com/>

¹⁰³ Noe Garcia, Artijoc.

¹⁰⁴ María Casado, Malea.

fundar això som nosaltres, primer t'adaptes i després ja veurem si manes alguna cosa', i aleshores marxar. Però no era el seu lloc, era el nostre lloc, així que...(...) Jo tinc una tranquil·litat com a dona treballant en el que jo vull, de la manera que nosaltres volem, que la veritat és que això no està pagat i espero no haver-ho de canviar"¹⁰⁵.

"Empoderamiento: una manera de fortalecer y ampliar nuestras capacidades, nuestra confianza, nuestra visión y nuestro protagonismo como grupo social para impulsar cambios positivos. Una estrategia que nos facilite ganar influencia y participar en el cambio social: tanto como mujeres como migrantes"¹⁰⁶.

"El riesgo compartido implica empoderamiento compartido. Por lo general los proyectos cooperativos son proyectos que tardan en arrancar, pero una vez se consolidan son proyectos sólidos, y por eso la mortandad de empresas cooperativas, sobre todo de mujeres, es mucho menor"¹⁰⁷.

3.2 El gènere més enllà de les dones: ampliar la mirada per transversalitzar la perspectiva de gènere.

Ahora, els relats de les dones de les cooperatives (explícitament feministes o no) il·lustren com **la seva pràctica diària els porta a ampliar i redefinir la perspectiva de gènere** més enllà d'observar la situació objectiva de les dones en una societat patriarcal i capitalista i l'estratègia **d'apoderar-se com a subjecte oprimat i minoritzat generant espais comunitaris, socials, polítics i econòmics propis**. Aquesta reconceptualització de la perspectiva de gènere passa, en primer lloc, per comprendre'l com una realitat relacional, dual i binària, que impacta en tots els subjectes (homes, dones, transexuals, transgènere, intersexuals, heterossexuals, gais, lesbianes, bisexuals, queer...) on les desigualtats travessen i interaccionen entre sí, tot generant rols de comportament familiar, comunitaris i socials, i estatus que s'adjudiquen de forma desigual a homes i dones, produïnt estereotips que no s'ajusten a la riquesa en matisos de la vida real.

¹⁰⁵ Judith Pardo, Eines.

¹⁰⁶ Cooperativa Dones solidàries pa'lante, tríptic. ¿Por qué una cooperativa? Punt 4.

¹⁰⁷ Lola Sanjuan, Amecoop.

“Som tot dones, tenim alguns col·laboradors puntuals però que són homes que ja estan molt treballats amb el tema del feminisme o del gènere i tot això i... també ens ha passat el contrari, amb alguna dona, que per ser dona no està salvaguardada d'això, i veiem que també una de les coses importants és que hagi tingut una trajectòria en el feminisme, que hagi estat formada d'una o altra manera, perquè si no reproduïx també aquests comportaments. (...)”¹⁰⁸

Aquesta reformulació profunda de la perspectiva de gènere passa per **abordar les relacions de poder com a eix bàsic que travessa els propis projectes, l'economia, la política i la societat en general** i, per tant, com a palanca bàsica per analitzar i transformar aquestes esferes.

“Nosaltres bebem molt de la metodologia de treball de processos i per nosaltres es fonamental que el que fem fora ho fem dins, perquè ho fem fins ho podem fer fora. Somos conscientes de que las relaciones de poder existen en nuestro colectivo, de la necesidad de verbalizarlas y gestionarlas”¹⁰⁹.

Una fórmula per rebutjar aquestes relacions de poder entre homes i dones, i dones de diferents classes o ètnies es generar rutines d'organització laboral que les desmuntin com per exemple, eliminar la figura de 'dona/home' de fer feines, com ja s'ha explicat que fa la cooperativa Eines.

En aquest sentit, els relats d'algunes cooperativistes il·lustren que són **conscients de la incidència de les relacions personals en la conformació de relacions i/o conflictes de poder dins el grup que s'han de visibilitzar i saber gestionar** per generar espais de treball sans i democràtics. La importància de gestionar la implicació de les relacions d'amistat en les dinàmiques grupals de feina activista i remunerada apareix en diferents relats, com ja hem explicat anteriorment¹¹⁰:

---

¹⁰⁸ Raquel Ecurriol, Tamaia.

¹⁰⁹ Sara Carro, Fil a l'agulla.

¹¹⁰ Aquestes mencions a la incidència de les relacions personals en la gestió del poder dels grups i la generació d'èlits informals és una de les herències més importants de les reflexions de diversos grups i activistes feministes de la segona onada del feminisme a EEUU per visibilitzar les desigualtats i les relacions de poder entre dones i trencar amb l'essencialisme i les idees preconcebudes sobre els espais i

“Era un projecte entre amics, i va acabar com el rosari de l'aurora. I d'aquí, també hem après molt. No tots els teus amics són vàlids per treballar en una cooperativa, ni tenen la mateixa implicació ni la mateixa visió que té un, i no necessàriament s'ha de treballar sempre amb amics”¹¹¹.

“Nosaltres no som amigues, per exemple, i això crec que és un punt positiu, la nostra relació és de molt de carinyo i molt d'amor, però fins a un punt. Després cadascuna té la seva vida i els seus espais”¹¹².

Aquesta noció integral de **la perspectiva de gènere es reflecteix als relats de diverses cooperativistes** que la relacionen amb la necessitat de gestionar la **diversitat per construir comunitat** i generar formats i processos organitzatius que tinguin en compte les **dimensions personal i col·lectiva i l'allò personal és polític** en qualsevol grup humà de persones, independentment del gènere.

“Per a nosaltres, tot i la diferent feina que fem, el sentit d'estar juntes és acompanyar processos de presa de consciència, o sigui, acompanyar o crear els entorns perquè les persones puguem ser més qui som, anant a favor de la vida. Per a nosaltres la perspectiva de gènere té molt a veure amb això, i la que més m'interessa a mi té a veure amb la gestió de la diversitat, també la meva mateixa, com poder qüestionar els sistemes de creences que tenim o que tenim com a societat per donar-me el permís de ser jo, i per això necessito una comunitat que em miri i que m'accepti com sóc. (...)Una de les nostres polèmiques és què té a veure la teràpia, el meu procés personal, amb la revolució; que té a veure o no amb l'afebliment de les xarxes de recolzament mutu, etc”¹¹³.

Per contra, els relats d'altres cooperativistes il·lustren la **tendència generalitzada a la societat d'ubicar la perspectiva feminista i de gènere només en la situació de les dones.**

---

relacions entre dones que les concebien com a democràtiques i horitzontals *per se*. El text *La tirania de la falta de estructures*, de la feminista Jo Freeman va marcar un abans i després al moviment d'alliberament de les dones nord-americà.

¹¹¹ María Casado, Malea.

¹¹² Raquel Eскурriol, Tamaia.

¹¹³ Sara Carro, Fil a l'agulla.

“El tema del feminisme, jo també he estat, abans d’això he estat en projectes tot dones i tirat per dones, no com a cooperativa, però... jo crec que es viu, i m’ha fet gràcia quan parles del manar”.

També hem detectat que, en algunes reflexions, aquestes cooperativistes **tenen dificultats per a percebre les desigualtats estructurals de gènere que travessen i estructurin els diversos espais socials, entre ells les pròpies cooperatives**. Per exemple, en el fet de conceptualitzar l’alta presència de dones en una cooperativa com a indicatiu d’una situació d’equitat, sense fixar-se, per exemple, en l’alt percentatge d’homes en llocs directius en comparació amb les dones, el que significa que hi ha una sobrerrepresentació del gènere masculí en esferes de direcció i, per tant, una clara evidència de desigualtat.

“El to femení hi és, perquè com que som moltes! (...) Aquí mana tothom, crec que la igualtat no és un tema de debat, si em dieu, ‘és un tema que debateu molt’? doncs, jo penso que està molt homogeneïtzat, en aquest sentit, es té clar. Ara tenim un director general, abans era una directora, però un tant per cent molt alt són dones, les directives són dones, jo trobo que donem un tema diferent a l’hora d’articular el tema de participació, de treball, de conciliació. Es dona tot per suposat, vaja, que no cal preguntar”¹¹⁴.

En altres moments **trobem que les pròpies cooperativistes es contradiuen i en una mateixa reflexió passen de relativitzar el pes del gènere en els rols que adopten les persones a la cooperativa a constatar que sí es dona una divisió sexual** de tasques en àmbits tan marcats com la gestió de pressupostos i la de conflictes.

“Penso que els rols de gènere no es donen en funció del sexe de les persones, va a moments que potser tu agafes un rol més masculinitzat en la decisió, que normalment cadascú té un rol continu, m’he trobat, potser perquè tenim els homes que tenim en aquesta cooperativa, que són magnífics i estupendus, que no tenen un rol molt masculinitzat i les dones tampoc pas, a l’hora de prendre decisions hi ha algú que manté certs rols... Potser, de vegades, segons quines iniciatives sí que veus que va associat al gènere, qui té més preocupacions per temes de gestió emocional solem ser les dues noies que estem a la cooperativa i qui es preocupa més per

---

¹¹⁴ Montse Suara, Grup de discussió del Prat de Llobregat.

temes més tècnics, de pressupost o de gestió si que són més els nois, que és bo ser-ne conscient i parlar-ne”¹¹⁵.

3.3 Estratègies d’incidència al món de l’economia social

3.3.1 Una *habitació pròpia comuna* dins el món de l’economia social i el cooperativisme.

Associacions, comissions i estratègies per incidir des de la perspectiva de gènere

Una altra tendència que hem identificat durant la recerca és **la creació d’associacions, comissions de dones i/o de gènere als espais cooperatius i de l’economia social per les dones entrevistades, amb l’objectiu d’ establir estratègies d’incidència**. Un dels referents claus és l’Associació d’Empresàries Cooperativistes (AMECOOP):

“Somos una federación de empresarias de cooperativas que surge de la federación mixta de cooperativas, FAECTA, cuando en 2004 surge la idea de crear un eje de género, con lo cual nos movemos a nivel estatal con la marca de AMECOOP que es estatal y a nivel andalucía con FAECTA Género. Lo hicimos porque necesitábamos captar financiación y porque además necesitábamos un sitio externo e independiente de la Federación donde las mujeres pudiéramos empoderarnos para establecer estrategias de poder y de lobby. Esto no hay que esconderlo, creo que hay que reproducirlo cada vez más”¹¹⁶.

“La comissió de gènere va sortir perquè fa dos o tres anys en una de les trobades de coop tota la taula eren homes i un parell de dones vam dir: què passa aquí? (...) un grup de dones que participem al Coop 57 vam començar a preguntar-nos de quina era la realitat en qüestions de gènere de les entitats que formen part del Coop, també dels espais de treball. (...) Això va fer que el febrer de 2013 es constituís la comissió de gènere de manera formal a l’assemblea. L’objectiu principal de la comissió és anar visualitzant si les entitats que en formen part reproduïxen o no les desigualtats vinculades amb el gènere que hi ha a la majoria d’empreses convencionals. Es vol avaluar i vetllar perquè la integració de l’equitat sigui un eix fundamental de les cooperatives com de les entitats”¹¹⁷.

¹¹⁵ Mariona Zamora, L’esberla.

¹¹⁶ Lola Sanjuan, AMECOOP.

¹¹⁷ Núria Suñé, COOP 57.

3.3.2 Aliances amb dones i homes afins i un cabàs de pedagogia: eines per desmuntar el patriarcat capitalista

Aquesta visió estratègica compartida es desplega a partir del desenvolupament d'aliances amb altres dones, amb homes afins i de la tasca de pedagogia, unes pràctiques que també s'enllacen amb les estratègies d'incidència que el moviment feminista ha desenvolupat per transformar la societat.

“Trabajamos con socias y trabajadoras de cooperativas, mujeres emprendedoras y sobre todo con hombres de la federación, hacerles amables la igualdad para que esa cesión de poderes no sea tan cruenta, que siempre lo termina siendo, intentamos ser lo más pedagógicas posibles”¹¹⁸.

“Hi ha molta il·lusió, som de moment set dones a la comissió que esperem que vagi creixent, i paral·lelament a aquest pla de treball que hem establert fins ara estem tenint vincles amb altres dones sensibilitzades arreu del territori, tant Madrid com Aragó, Galícia, Andalusia...això ho hem d'anar treballant perquè al final no sigui únicament una comissió de treball sinó que ha de ser una columna vertebral, un eix transversal de tota la Coop. És un treball que és una carrera de fons, s'ha d'anar mica en mica”¹¹⁹.

Cal remarcar, però, que tot i la tasca pedagògica que fan les cooperativistes de cara als seus companys de treball i moviment, en els seus relats també es manifesta la replicació d'una tendència que es repeteix a altres moviments i espais comunitaris, socials laborals i polítics: **la poca presència i implicació dels homes a espais de treball amb perspectiva de gènere.**

3.3.3 Incidència política i articulació amb les administracions: divulgar, formar i fer pressió per aconseguir canvis socials i legals.

El **desplegament d'estratègies per incidir a les administracions municipals, autonòmiques i estatals**, que ha estat una constant de l'acció política feminista des dels 70 fins l'actualitat, també és present en les pràctiques de les cooperativistes. D'una banda, per **difondre i estendre les metodologies de**

---

¹¹⁸ Lola Sanjuan AMECOOP.

¹¹⁹ Núria Suñé, COOP 57.

treball innovador en les seves àrees d'activitat, per exemple, articulant-se o fent activitats formatives amb les diferents Administracions.

“Com a divulgació hem promogut la Guia d'Assistència del Part a Casa, juntament amb el Col·legi d'Infermeria de Barcelona...”¹²⁰.

“Aquest model innovador [que posa a les dones en el centre de l'atenció validant les seves experiències i necessitats] ha estat, i és, divulgat en diferents àmbits professionals, socials i institucionals per aconseguir la seva implantació generalitzada. (...)A través dels nostres programes formatius i de supervisió, hem compartit els nostres coneixements amb més de cinc mil persones entre les quals hi ha estudiants i també professionals de diferents àrees que intervenen en els diversos àmbits d'actuació que s'activen davant de les violències masclista i familiar: Benestar Social, Salut, Justícia, Interior, Ensenyament, Comunicació. (...)També hem aportat la nostra expertesa a les entitats legisladores de Catalunya i de l'Estat Espanyol en quant a la sensibilització, identificació, tractament i posicionament davant aquestes violències”¹²¹.

D'altra banda, per aconseguir **incidir en la promulgació de lleis i polítiques públiques** autonòmiques que promoguin el cooperativisme i la contractació de cooperatives de dones:

“Nuestra forma de trabajar empieza incentivando que las mujeres opten por la opción cooperativista pero en el momento en que empiezan a trabajar en modelos de emprendeduría de negocio pasan a los CADES (Centros de Acceso a la Emprendeduría) y vuelven a nosotras cuando han decidido hacerse mujeres empresarias, para ir trabajando curricularmente temas como el liderazgo, la participación o factores empresariales que requieren otro más trabajo especializado...Lo hicimos así para no pisar ni a la comunidad ni a los distintos ayuntamientos que estaban trabajando los temas de emprendimiento, porque daba la impresión que se iba a la casa de la mujer emprendedora”.¹²²

“Estamos estrenando una ley nueva de cooperativas andaluzas y hemos conseguido que el principio de igualdad fuera uno de los enunciados dentro de los principios cooperativistas, y el desideratum de la ley. (...) y además esta es la primera ley en la que las empresarias tuvimos

---

¹²⁰ Pepi Domínguez, Titània Tascó.

¹²¹ Tamaia-Viure sense Violència: La trajectòria de Tamaia. <http://tamaia.org/ca/la-trajectoria-de-tamaia>

¹²² Lola SanJuan, AMECOOP.

voz dentro del Parlamento y pudimos aportar nuestras demandas. (...) En el propio Estatuto de Andalucía está incorporado el hecho que la Administración. tiene que velar porque existan empresas cooperativas en Andalucía. Esto que parece muy genérico nos sirve para que de cara a la Admón. y el Gobierno podamos ir y reclamar que se cumpla el Estatuto, que se vele y controle porque el mercado no atente contra las cooperativas, por ejemplo, en las cláusulas sociales y los principios contratación. Hay un lobby europeo que impide la contratación cercana, lo que nosotras llamamos la empleabilidad de kilómetro cero a la hora de contratar”¹²³.

“En Andalucía se hace el GCUM, que monitorea el gasto público en función de la población a la que se destina, y eso lo llaman perspectiva de género. Nosotras reivindicamos que (...) sobre todo lo que necesitamos saber dónde va el gasto público: ¿a cuántas empresas de mujeres se contrata desde lo público? Si vas a comprar bolis, no se los compres al Corte Inglés. Eso es monitorear con perspectiva de género. Ahí colamos las cláusulas sociales: que la Administración se habitúe a contratar a empresas cercanas por cuestión de lógica: si te estás gastando un dineral en emprendimiento y vas a generar consumo y facturación, lo lógico es hacerlo en empresas cercanas. (...) Habituar a la Administración y pedirle que el gasto no estable, que sí se puede canalizar a empresas cooperativas o al menos de empleabilidad de kilómetro cero, con lo que irás al producto de kilómetro cero...ahí estás diciendo mucho. Es una de las grandes luchas, las cláusulas sociales”¹²⁴.

Per últim, aquesta incidència també serveix per provar d'**aturar la morositat que amenaça l'estabilitat i continuïtat de les cooperatives**, aspecte sobre el que tornarem més endavant en aquest capítol.

“Lo más preocupante es la morosidad en las cooperativas de mujeres, que fundamentalmente dependen del sector sociosanitario: guardan relación con educación, dependencia y cuidados sanitarios. Todo ello explica la alta morosidad. Ahora mismo en las residencias de mayores andaluzas no se cobra desde el mes de noviembre de 2012. Ayer me reuní con la Consejera de Economía y le decía que el problema que tuvieron las grandes cooperativas de mujeres en los ochenta se dará ahora con éstas cooperativas si no le ponemos remedio. Sólo en cooperativas sociosanitarias en Andalucía hay 5.000 cooperativas, 92-95% de mujeres”¹²⁵.

---

¹²³ Ídem.

¹²⁴ Ídem.

¹²⁵ Ídem.

3.3. 4 Articulació conjunta per enfrontar-se al mercat:

També, els relats d'algunes cooperativistes ens expliquen com **el fet d'associar-se les ajuda a desplegar estratègies d'articulació conjunta per corregir les dinàmiques desiguals que es donen a les empreses convencionals**, com per exemple la contractació per preus que estan per sota dels estipulats.

“Dentro de la organización de mujeres tratamos de establecer herramientas correctoras ante los clientes que nos quieren contratar por debajo del valor del mercado. Esto se hace en el sector sociosanitario, todos los freelance que ahora se están uniendo, por ejemplo, periodistas. Trabajar esas herramientas para que tengamos un argumentario jurídico y solvente de cara a la admon y a la sociedad”¹²⁶.

Diferents i diverses, unides per combatre la desigualtat. Esperonar les aliances, confluències i sinèrgies entre dones feministes, cooperativistes i del món de l'economia social.

Les cooperativistes organitzades parlen també de la **necessitat de generar espais, pactes i aliances entre les dones dels diferents corrents del moviment feminista, de l'economia social i de les cooperatives**, per tal d'actuar juntes amb l'objectiu comú que comparteixen: eradicar les desigualtats i discriminacions per gènere, classe i ètnia.

“Pero fundamentalmente, una gran parte de la organización creemos que tenemos que estar dentro del movimiento feminista, y las organizaciones feministas no nos deben ver a las empresarias como enemigas. En el discurso generalizado no estamos, no sé si porque nos excluimos o no nos reivindicamos. Tenemos que llegar a un punto de encuentro, porque fundamentalmente o controlamos la economía y hacemos que esa economía capitalista patriarcal se invierta, la invertimos, o dejamos de ser *okupas* dentro de esa economía y empezamos a impregnarla de valores propios, o vamos a seguir así. Podemos trabajar en la cultura y la educación, pero como no trabajemos en los entornos económicos y de consumo, chicas, tenemos poco que hacer, entre otras cosas porque se juega parte de nuestra libertad en el empleo. (...) Tenemos que unirnos y fundamentalmente trabajar en las redes de mujeres”¹²⁷.

---

¹²⁶ Ídem.

¹²⁷ Ídem.

“Cuando trabajamos en organizaciones mixtas tenemos un gran problema, que es que el poder no está en nuestras manos y además es un poder siempre ha estado en manos de chicos. (...) Está muy bien que trabajemos cada una desde nuestra trinchera, que nos especialicemos, el movimiento de mujeres, feminista, está muy maduro ahora, es muy raro que exista un área de la sociedad en la que no estemos trabajando, pero tenemos que unirnos, para buscar por lo menos sentido y estrategia, sobre todo porque cada vez vamos a crear menos. Ese desgaste de recursos hay que ser inteligente y por lo menos no tenerlo, llegar hasta el final y llegar a un pacto de la agenda”¹²⁸.

3.4 Llença't, que hi ha xarxa!: estratègies d'accés al crèdit i de sosteniment de les cooperativistes en cooperatives de dones o mixtes en temps de crisi sistèmica.

Durant la recerca hem pogut identificar diferents estratègies que les dones cooperativistes i les pròpies cooperatives han desplegat per tal d'afrontar la desigualtat d'accés al crèdit per motius de gènere, un dels factors que condiciona notablement la iniciativa econòmica col·lectiva per part de les dones, així com per sostenir el seu funcionament en un context de retallades de la despesa social i de retard i impagament de les subvencions i contractes de l'Administració pública, que impacten fortament a l'activitat de les cooperatives de dones, ja que, com hem remarcat anteriorment, moltes es concentren en els sectors dels serveis socials i el lleure.

Una d'aquestes estratègies ha estat comptar amb el **suport d'entitats de finances ètiques** com la Coop 57.

“Nosaltres teníem clara quina havia de ser la línia de finançament, cadascuna de nosaltres va aportar un petit capital social, però després vam anar a Coop 57 perquè teníem molt clar que el nostre punt de partida havien de ser les finances ètiques, i així va començar el projecte”¹²⁹.

“La cooperativa financera Coop57 és un altre pilar en el nostre sosteniment permetent-nos una liquiditat quotidiana que no sempre és viable en la situació econòmica actual”¹³⁰.

¹²⁸ Ídem.

¹²⁹ Maria Casado, Malea.

¹³⁰ Web de Tamaia-Viure sense Violència. *Qui ens ajuda a caminar*. <http://tamaia.org/ca/qui-ens-ajuda-caminar>.

En altres casos, les entrevistades expliquen que la seva cooperativa ha establert **mecanismes per afavorir l'aportació de crèdit com a sòcies**, com facilitar la capitalització deduïnt una part del salari i dedicant una part del complement salarial de cada mes a l'aportació.

“Jo, per exemple, amb la capitalització, com que tenim escales, que vas evolucionant quant competències i responsabilitats, vas arribant al teu nivell, no comences de 0, llavors en un d'aquest nivell no se't paga perquè representa que estàs fent l'aportació, no se't paga el complement salarial, durant un temps estàs amb un 0,10 del sou que no se't paga perquè estàs fent l'aportació”¹³¹.

En tot cas, cal dir que els relats de les **cooperativistes migrades deixen palès les dificultats afegides per accedir al crèdit inicial que viuen pel fet de no tenir una xarxa tan forta com les dones autòctones**, un obstacle que s'ha de tenir molt en compte per realitzar accions correctores tant des de l'Administració com des de les pròpies entitats de finances ètiques i solidàries.

“Algunos puntos no se dan en nuestro proceso porque no hemos podido arrancar...Es muy difícil decirle a una persona que está sin trabajo: ‘mira, si tú nos das 1.000 € entras a formar parte de la cooperativa, pero todavía no hay trabajo para ti’. Hemos pensado en la posibilidad de no cobrar a la gente la entrada pero necesitamos estar haciendo actividades conjuntas, no sólo para cada una de nosotras, donde obtengamos recursos para fortalecer este capital de trabajo que posibilite entrar a más personas”¹³².

També cal remarcar que **la dificultat de la situació econòmica actual ha obligat les dones cooperativistes i les pròpies cooperatives a desplegar fórmules per buscar suports**, des de xarxes de dones a institucions públiques i privades, per afrontar un moment en què les retallades de subvencions i les demores de pagament o l'impagament directe per part de les administracions amenacen la continuïtat dels projectes cooperatius.

---

¹³¹ Anna Huertos, Col·lectiu Ronda.

¹³² Clara Esther López, Dones solidàries pa'lante.

“Jo quan vaig entrar, com a més era un moment en què no sabíem si es tancaria el projecte, era un moment de risc econòmic, vam acordar que jo feia una aportació econòmica. Vaig fer-la i la sòcia que ara també ha entrat, com que també estem un moment de crisi que cada any no sabrem si sobreviurem, també ha fet una aportació econòmica al capital inicial per no posar-se en risc”¹³³.

Un exemple del pes que té l'Administració en el finançament de les cooperatives és Tamaia-Viure Sense Violència, que rep subvencions de “la Generalitat de Catalunya-Institut Català de les Dones; Departament de Benestar Social i Família. Secretaria de Família; Ajuntament de Barcelona i Diputació de Barcelona”¹³⁴, i l'activitat de la qual s'ha vist molt marcada per les retallades pressupostàries en matèria de prevenció de la violència masclista¹³⁵. A la seva web, la cooperativa visibilitza un ampli ventall d'entitats que li donen suport: remarca el suport quotidià de Ca la Dona, Coop 57, La Bonne (Centre de Cultura de la Dona Francesca Bonnemaïson)¹³⁶; agraeix especialment a la xarxa Barcelona Women's Network; el fons de Dones Calala i l'Ajuntament de Castell Bisbal i “a totes i tots els que ens ajuden a sostenir el projecte viu amb energia i il·lusió” i esmenta també la Obra Social la Caixa com a finançadora.

La recerca de finançament alternatiu en l'àmbit de les finances ètiques i solidàries està sent la fórmula generalitzada que fan servir moltes entitats de l'àmbit socio sanitari que “tenen com a denominador comú que des del 2012, per motius d'ofec de la Generalitat a nivell financer i de tresoreria, tenen molts problemes per cobrar les factures o convenis que tenen signats o que giren als respectius departaments de la Generalitat, bàsicament Benestar i Família”, explica Hernán Córdoba Mendiola, sots-president de la Coop 57. Aquesta situació de fallida de l'estat de benestar, ens explica, ha generat una

¹³³ Raquel Escurriol, Tamaia.

¹³⁴ Tamaia-Viure sense Violència. El vostre ajut. <http://tamaia.org/ca/el-vostre-ajut>

¹³⁵ L'any 2011 la Conselleria d'Interior de la Generalitat va eliminar el Programa de Prevenció de la Violència Masclista; els Pressupostos Generals de l'Estat de 2012 van retallar un 21% el Programa de la Delegació del Govern contra la Violència de Gènere.

¹³⁶ Tamaia-Viure sense Violència. Amb el suport de: <http://tamaia.org/ca/amb-el-suport-de>

paralització de l'activitat de les cooperatives i entitats socials afectades en primer lloc, i, el que és pitjor, un autèntic tsunami d'endeutament per fer front a la morositat.

“... les ha portat, primer, a haver d' usar els seus fons propis (reserves), fent que la seva capacitat de maniobra cada vegada es veïés més reduïda i no permetent que aquests fons s'apliquessin, ja no tant al creixement de les empreses, sinó a la millora de la qualitat dels llocs de treball, i han deixat de fer coses finançades per elles mateixes davant la por de no tenir fons després per no pagar nòmines o no poder fer front a les seves obligacions. Això ha estat un primer estadi, en el què moltes de les entitats ja han passat per dificultats, ja que poques tenien prou recursos propis per defensar-se en primera instància. A mesura que la Generalitat ha deixat encara més de fer pagaments, la immensa majoria han hagut de recórrer a l'endeutament, i en una situació en que l'accés al crèdit és primer molt difícil, i segon caríssim”¹³⁷.

L'endeutament generalitzat de les entitats i cooperatives per l'impagament de les diferents administracions els genera, a més, un problema afegit per pagar els interessos acumulats dels préstecs que han hagut de demanar per poder sostenir-se i, com un peix que es mossega la cua, amenaça el mateix sosteniment i el propi futur de les entitats.

“Ara el problema és encara més gran, ja que els interessos derivats dels préstecs que les entitats han de demanar, sigui sota la fórmula de pòlisses de crèdit o sota altres formes, es mengen tot el marge comercial de les entitats (...). Si la tendència és que es mantingui o s'accentui la situació, que és el que està passant, les perspectives són fatals, facis el que facis. Si decideixes cobrir les pèrdues amb un préstec per mantenir la qualitat o els llocs de treball, faràs la pilota encara més gran, però també si prens la decisió de rebaixar salaris, personal, etc... no surts tampoc del fet que cada any aniràs arrossegant aquest 2-3% de pèrdues per culpa de la despesa financera. Total, que l'Administració, la catalana però totes, (...) no només han usat a les entitats proveïdores de serveis per a finançar-se (ja que els bancs, o l'estat, no els deixen més diners) sinó que estan assentant les bases cada dia per la progressiva degradació de les mateixes, i tendencialment apunten a la seva destrucció. (...) Això és el que

---

Hernán Córdoba Mendiola, Coop 57.

diuen les entitats del sector que estan a Coop57 (...) i totes les entitats que tenen com a únic o principal client a l'Administració"¹³⁸.

Davant aquesta situació d'emergència econòmica i social, les entitats de finançament ètic i solidari han hagut de multiplicar els seus esforços per cobrir la necessitat creixent de finançament de cooperatives i entitats.

"Les entitats sòcies de les diferents seccions territorials de Coop57 (no només Catalunya) han necessitat un finançament creixent arran del retard en el pagament de subvencions, convenis de col·laboració i factures per prestacions de serveis per part dels diferents nivells administratius (Europa, estat, comunitats i municipis). Des de l'any 2007 fins l'any 2012 les entitats de Coop57 han vist augmentar un 358% les seves necessitats de finançament pel retard en el pagament de les Administracions. Concretament, el retard només en el pagament de les subvencions de les diferents administracions ha suposat un augment de les necessitats de finançament del 432%"¹³⁹.

Aquesta taula facilitada per Coop 57¹⁴⁰ il·lustra el creixement exponencial de la demanda de finançament:

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Avançament de subvencions	882.500	1.511.568	1.835.662	2.869.550	3.155.444	4.697.889
Endós de factures i convenis	224.254	127.652	153.185	400.009	348.171	374.903
TOTAL	1.106.754	1.639.220	1.988.847	3.269.559	3.503.615	5.072.792

Taula 3: Demanda de finançament a Coop57

Entre els projectes que han requerit finançament addicional per part de les entitats de finançament ètic trobem una important representació de cooperatives de dones, o altament feminitzades.

¹³⁸ Hernán Córdoba, Coop 57.

¹³⁹ Guillem Fernàndez, Coop 57.

¹⁴⁰ Dades facilitades per Guillem Fernàndez, Responsable d'Anàlisi de Serveis Financers, Coop 57.

“Entre les activitats finançades pel Coop 57 que predominen a l’any 2012 destaquen les orientades a l’atenció i cura de les persones, l’àmbit de la cultura i el mediambient. Dins del primer camp, les entitats de prevenció i lluita contra el VIH/Sida, d’atenció a dones víctimes de violència masclista i a treballadores sexuals, d’inserció laboral i de suport a persones amb discapacitats van ser les predominants”¹⁴¹.

Per últim, cal remarcar que, **les entitats de crèdit ètic i solidari que estudiat no tenen una política específica de gènere pel que fa a l’accés al crèdit i al finançament**, malgrat que, com hem vist, varies de les cooperatives participants han rebut i reben el seu suport.

“Els criteris inicials, i principis als que ens afiliem i com d’alguna manera porten implícit la no discriminació i cercar l’equitat entre socis i beneficiaris dels serveis, no es promou una política de gènere (...).No hi ha una política de gènere, però podem parlar de que facilita l’accés al crèdit a les dones.”¹⁴².

“No tenim experiència de donar préstecs especialment a dones, etcètera, no tenim cap línia específica (...) no tenim cap línia preferent de crèdit i finançament específica ni cap mesura de no discriminació”¹⁴³.

---

¹⁴¹ Guillem Fernàndez, Responsable d’Anàlisis de Serveis Financers, Coop 57.

¹⁴² Rosa Miró, Coop 57.

¹⁴³ Josep M.Gasch, Acció Solidària Contra l’Atur.

4. Cooperatives i aliances: Estratègies per a la transformació social

En aquest darrer apartat, després d'haver conegut la teoria i pràctica col·lectiva per fer front a les cures (Capítol 2) i a la relació dels projectes amb el moviment feminista (Capítol 3), volem conèixer les estratègies d'aliances dels projectes estudiats. D'acord amb els principis cooperatius d'intercooperació, aprenentatge social, arrelament al territori i interès per la comunitat, situarem la política d'aliances i les estratègies per a la transformació social que les cooperatives de la mostra despleguen.

De la mateixa manera que el treball en equip és quelcom fonamental i central en l'experiència cooperativa, **les xarxes de persones, relacions i territoris** que envolten els projectes **són la base de l'activitat econòmica**, en tant que conformen un canal d'intercanvi, d'experiències i aprenentatges, i alhora són un actiu per produir contactes i oportunitats, que es poden gestionar, combinar i multiplicar entre sí per enfortir la comunitat i l'entorn del projecte econòmic. Al mateix temps, **l'entorn social és el destinatari de la voluntat d'incidència i transformació social** que les cooperatives despleguen mitjançant la seva activitat.

4.1 Principi d'intercooperació

Les cooperatives i les persones que en formen part no són un ens aïllats de la societat, ans al contrari: conformen grups que es vinculen en xarxa, tot establint lligams amb objectius i finalitats diverses. El treball solidari entre projectes és el que entenem per principi d'intercooperació, i fa referència al vincle entre cooperatives, grups i xarxes que els permet compartir recursos i coneixements, i plantejar-se objectius més amplis que de forma individual els serien inabastables. D'acord als valors i principis cooperatius, la pràctica intercooperativa respon al principi d'associació —que és antagònic al valor capitalista de la competitivitat i l'individualisme—, i busca afavorir els processos

de treball col·lectius i de coordinació entre cooperatives, activitat imprescindible en la construcció d'una societat més igualitària.

A partir dels testimonis dels projectes estudiats, trobem que **diverses cooperatives**, en general de base solidària, **assoleixen el seu màxim potencial i ahora enforteixen els moviments a què pertanyen** mitjançant el treball conjunt a través d'estructures organitzatives locals, nacionals i de caràcter sectorial.

4.1.1 Moviment social com arrel del projecte

El naixement dels projectes de la mostra està sovint molt vinculat al fet de pertànyer a un col·lectiu o moviment social. Aquests espai social representa el **punt de trobada, coneixença i posada en comú de coneixements i necessitats** de les persones que posteriorment constituïran la cooperativa, i es contagia la **voluntat d'incidència política del moviment a l'àmbit del treball**.

El cas de Dones Solidàries Pa'lante n'és paradigmàtic. Aquest grup de dones va trobar en la cooperativa la manera de posar en com els seus esforç, per fer front conjuntament a les necessitats de treballar i de compartir coneixements. El procés d'apoderament col·lectius que havien experimentat a Mujeres Pa'lante i el col·lectiu Maloka seria la llavor per a la creació de la cooperativa de treball. Una evolució molt similar relata també Andrea García de Pandora-Mirabilia: veníamos de un colectivo feminista y queríamos llevar el feminismo también al ámbito del trabajo.

Els projectes que neixen al caliu del moviment feminista tenen un desenvolupament idèntic. Per exemple, tal com hem vist al capítol anterior, Titània-Tascó neix estretament vinculada al moviment ecologista i al feminisme de la diferència.

Aquesta experiència reflecteix perfectament com a l'entorn de la cooperativa hi ha una xarxa de persones i col·lectius —Associació nacer en casa, Lliga per la llibertat de vacunació, Xarxa de dones per la salut— amb els quals es

comparteixen valors i interessos, i amb els quals, aquest cop específicament des de la cooperativa i de manera professional, es fa una tasca de capacitació. Els projectes cooperatius de la mostra que sorgeixen dels moviments socials i hi treballen de forma conjunta, paral·lela, busquen desenvolupar professionalment —des de l'àmbit de l'educació, la prevenció de la violència, la defensa dels drets socials, el consum ecològic o la salut integral— les mateixes línies d'intervenció i incidència. **A les cooperatives es posen en comú no només els bagatges i interessos activistes, sinó també uns perfils i trajectòries professionals diverses, amb la voluntat comuna de vehicular el compromís social a través del treball:**

“Ens vam adonar que la perspectiva de gènere i la cultura de pau era transversal a tot el que fèiem, nosaltres fem coses molt diferents, des de teràpia personal fins a un espectacle de pallasses amb perspectiva de gènere, amb el missatge. (...) Amb aquesta [mirada] treballem en educació, en facilitació de grups i desenvolupament organitzacional”¹⁴⁴.

En el cas, per exemple del Col·lectiu Ronda, una de les cooperatives més veterana i de major grandària, l'acompanyament professional que pot fer la cooperativa és molt més ampli, tal com afirma l'Anna Huertos: “tenim d'una banda la vessant de l'economia social, de l'altra el tema sindical. I la incidència a nivell de moviments populars i cívics, tres vessants al final!”. Des del 1972, ofereix assessorament i assistència lletrada als moviments cooperatiu, obrer i sindical, i a moviments socials diversos com la campanya per la revalorització de les pensions “Salvem les pensions”, l'acusació popular contra Plataforma per Catalunya per propaganda electoral racista o l'objecció fiscal en el pagament de quotes a les escoles bressol, entre d'altres.

Tot i que **la voluntat d'incidència a través de la pràctica professional sí que és una característica comú a tots els projectes**, el grau d'activisme pot variar molt d'una persona sòcia a una altra, i experimentar canvis i fluctuacions d'intensitat al llarg del temps:

---

¹⁴⁴ Sara Carro, Fil a l'agulla.

“En una micro cooperativa, tot allò relatiu a la dimensió societària en el moviment cooperatiu, també hi havia diferències, que passen molt per l'individu. Hi ha a qui li agrada més participar a un fòrum o al moviment, perquè s'ho creu més i hi participa d'una manera més proactiva, mentre hi ha una altra persona, que és sòcia de la cooperativa, però fa les hores i marxa.”¹⁴⁵

4.1.2 Comunicar cooperació, visibilitzar les dones

En aquest punt, ens sembla pertinent explicar com **els projectes solidaris comuniquen**, a través de diferents canals —pàgina web, perfils a xarxes socials i butlletins de notícies— **la seva naturalesa de doble projecte, laboral i social**, fent d'aquesta característica un dels seus trets distintius i diferencials. D'una banda, expliquen que són cooperativa, presenten l'equip de treball i el sector d'activitat a què pertanyen, i recullen els principis i valors que regeixen la seva activitat econòmica. **La voluntat de visibilitat de la identitat cooperativa és compartida per tots els projectes:**

“Eines és una cooperativa d'iniciativa social fundada l'any 2010 per professionals experimentades en els àmbits socioeducatiu, formatiu i del lleure.”¹⁴⁶

“L'esberla SCCL és una Cooperativa de Treball Associat sense ànim de lucre que va iniciar la seva marxa el setembre de 2012 arran de les inquietuds d'un grup de joves amb experiència associativa i laboral dins del món de l'educació en el lleure”¹⁴⁷.

“Ofereixo bens i serveis per la cultura, el lleure i l'ensenyament. La gran majoria de les nostres activitats giren en torn del joc i l'educació per la Pau. Des d'aquests paràmetres, dissenyem i realitzem tot tipus d'activitats, tallers, cursos i altres serveis posant el nostre gra de sorra per una societat més justa i sostenible amb el compromís d'afavorir la reflexió per la transformació cap a la convivència solidària.”¹⁴⁸

De l'altra, **ubiquen la seva activitat en el marc d'una genealogia política determinada**, i **manifesten la seva voluntat d'incidència i les aspiracions de transformació social:**

---

¹⁴⁵ María Casado, Malea.

¹⁴⁶ <http://www.eines.coop>

¹⁴⁷ <http://www.esberla.cat>

¹⁴⁸ <http://www.artijoc.com>

“El projecte de Tamaia s’inscriu en la genealogia activa de dones que han treballat en la defensa de la llibertat i els drets de les dones front la violència patriarcal. L’eix principal que articula la nostra tasca és donar suport a les dones que demanen ajut per sortir de l’engranatge de la violència, la seva recuperació és el nostre objectiu primordial i ho fem ajudant-les a iniciar un procés d’identificació i curació del dany acompanyant-les, de forma singular i respectuosa, mentre transiten en aquest camí de llibertat”¹⁴⁹.

“A Fil a l’agulla somiem una societat més igualitària on les persones es puguin desenvolupar de forma integral i puguin establir relacions personals i grupals de forma més lliure i conscient, integrant el conflicte com a font d’aprenentatge. Avui l’objectiu que ens plantejem en tot allò que fem és generar i acompanyar processos de presa de consciència que contribueixin a la transformació personal i col·lectiva.”¹⁵⁰

La presència de les cooperatives de la mostra a l'entorn digital és generalitzada. Tots els projectes disposen de pàgina web i perfils a les xarxes socials Twitter, Facebook, i en menor mesura a LinkedIn. Internet és el canal preferent de contacte amb la clientela, de publicació del seu catàleg de serveis i activitats, així com de visibilització de les seves aliances i vinculacions amb els diferents moviments socials, i entitats locals, sectorials i vinculades al sector cooperatiu.

La política de comunicació de Fil a l'agulla ens sembla un molt bon exemple de comunicació no sexista ni androcèntrica. Tant a la plana web, com al butlletí de comunicació digital i als diferents perfils es dóna molta visibilitat a les dones i es fa un ús del llenguatge inclusiu i no sexista. Està molt cuidada la visibilitat tant de l'equip de treball com del perfil individual de cadascuna de les sòcies, i es fa un ús generalitzat del femení plural per referir-se a sí mateixes. El fet que la perspectiva de gènere i l'atenció a la diversitat siguin dos dels principals eixos de treball de la cooperativa queda recollit obertament en la seva comunicació corporativa, en l'explicació de la seva proposta metodològica.

---

¹⁴⁹ <http://www.tamaia.org>

¹⁵⁰ <http://www.filalagulla.org>

Cal dir que **només els projectes cooperatius feministes de la mostra tenen incorporada la perspectiva de gènere a la seva política de comunicació**, amb cura especial per la visibilitat de les dones, així com per mostrar i representar figures femenines no estereotipades, i fer un ús del llenguatge no androcèntric. Pensem que **l'estratègia de comunicació i visibilització de les dones en els projectes cooperatius feministes** de la mostra pot representar un **referent a reproduir**.

En sentit contrari, i de manera específica a les cooperatives mixtes, **la presència de les dones és pràcticament nul·la, només són visibles al subapartat de presentació de l'equip professional**. Si bé és cert que l'ús del llenguatge es decanta majoritàriament per la tria de noms col·lectius (el genèric incloent) —nosaltres, col·lectiu, cooperativa, despatx, persones, joves, infants, escoles, instituts. Aquestes formes col·lectives es combinen amb les dobles —usuaris i usuàries, treballadors/es, pares i mares—, i amb l'ús del masculí plural (fals genèric) de forma puntual —clients, col·laboradors.

En **l'anàlisi del discurs dels relats**, però, sí que hem identificat un ús habitual del **fals genèric androcèntric**, quan les persones parlen de sí mateixes, fins i tot en cooperatives formades íntegrament per dones:

“Al principi eren dos nois. Em coneixien, em van enganyar, vam enganyar a un quart perquè s'incorporés. I després l'Ari, l'altra noia i vam acabar sent els cinc. A l'hora de la constitució hem sigut sempre els cinc i som els cinc qui ho decidim tot. (...) Som d'aquí al Maresme, no del mateix poble, però el fet de viure junts ens facilita molt la decisió de les coses”¹⁵¹.

D'altra banda, hi ha un ús diferenciat el masculí genèric o del femení plural depenent del tema a què s'estigui fent referència. **Es parla en genèric masculí en relació al rol clàssic de treballador i professional:**

“Els advocats quan estem consolidats professionalment tots arribem a 2,5, no hi ha més proporció d'homes que hagin arribat a aquest nivell”¹⁵².²

---

¹⁵¹ Mariona Zamora, L'esberla.

¹⁵² Anna Huertos, Col·lectiu Ronda.

“Som educadors que hem anat fent camí, començant, i ara ens trobem en la tessitura de la direcció, quan les direccions també a Suara, tenen un ventall molt ampli.”¹⁵³

Però, contràriament, es parla en femení plural en referència a les realitats que afecten clarament les dones:

“Si totes les de la cooperativa ens agafem els drets de conciliació que tenim, qui tira endavant la cooperativa?”¹⁵⁴.

“Els *administratius i administratives* tenen un nivell 1 de salari i si assumeixen feines més qualificades poden arribar a 1,3. Els *tècnics* de grau mig tenen el nivell 1,5 i poden arribar al 1,8. Els *advocats* tenim el nivell 2 i si fem feines de més responsabilitat i de més complexitat podem arribar al 2,5”¹⁵⁵.

Fins i tot en les cooperatives formades íntegrament per dones, quan es parla del càrrec o rol abstracte s'usa el masculí genèric, però quan es fa referència a l'experiència personal, es fa servir la forma femenina:

“Nosaltres vam tenir un parell d'ajuts, per contractar algú els caps de setmana, per nosaltres poder tenir caps de setmana un altre cop. I l'experiència, tot i que eren col·legues bàsicament, amics i amigues, va estar bé per una part, perquè d'alguna manera és guai poder-li oferir un espai de feina a algú, però acabava sent un contrast molt fort entre les avantatges que tenia el treballador assalariat que no pas el soci cooperativista. Aleshores nosaltres estàvem sense cobrar mesos, i al treballador li havies de pagar sí o sí.”¹⁵⁶

Només en les cooperatives feministes —Tamaia, Fil a l'agulla i Titània-Tascó— **hem identificat un ús del femení plural coherent i sistemàtic que visibilitza i comunica una consciència de gènere transversal**, no només a la seva comunicació corporativa, sinó també en els relats orals.

4.1.3 La xarxa com a canal d'ajuda mútua

L'entorn social que ha vist néixer els projectes cooperatius, ha sigut al mateix temps punt de trobada i intercanvi entre les noves iniciatives i les experiències més veteranes. Les cooperatives estableixen un vincle solidari i horitzontal

---

¹⁵³ Montserrat Puig, Suara.

¹⁵⁴ Anna Huertos, Col·lectiu Ronda.

¹⁵⁵ Anna Huertos, Col·lectiu Ronda.

¹⁵⁶ María Casado, Malea.

d'acompanyament i assessoria en el procés constitutiu, de traspàs de coneixements i recursos i, fins i tot, de facilitació d'espai físic. El relat d'aquesta relació és d'ajudar-se mútuament, tal com apuntàvem al capítol 1, a l'apartat relatiu a suport mutu i estratègies col·lectives. En el cas de la cooperativa Dones solidàries pa'lante, l'ajuda mútua integra també una vocació d'acollida i solidaritat internacionalista.

La majoria de les cooperatives estudiades destinen un cert nombre d'hores de l'activitat cooperativa a realitzar tasques orientades a fomentar i recolzar vincles d'aquestes característiques:

“Hemos ampliado el concepto clásico de trabajo reproductivo aplicado a nuestra cooperativa. En primer lugar, incluye aquellos espacios de activismo en los que queremos participar —reuniones del Mercado Social, organizar un festival de cine feminista o impulsar un espacio de intercooperación. También, [hemos decidido] implicarnos en proyectos deficitarios que queremos que se sostengan, de los que no valoramos únicamente el retorno económico.¹⁵⁷”

4.1.4 El sentiment de pertinença a un sector

Les cooperatives de la mostra, a banda dels vincles amb el moviment feminista i altres moviments socials que hem explicat, estan associades a diferents estructures organitzatives pròpies del moviment cooperatiu. De fet, 8 dels 9 projectes han estat vinculats, o hi estan a l'actualitat, a la **Federació de Cooperatives de Treball de Catalunya**¹⁵⁸, tot i que només un manifesta una participació i dedicació activa en aquest espai:

“Nosaltres en diem activitats exteriors i, a part de ser un dels requisits per entrar a soci de la cooperativa (...) ho tenim regulat per nivells d'activitats exteriors: [el] nivell 1, que computa com horari laboral i dins de la jornada, [per a] determinades activitats que l'assemblea

¹⁵⁷ Andrea García, Pandora-Mirabilia.

¹⁵⁸ Segons la Federació de Cooperatives de Treball de Catalunya, 3.000 empreses en formen part, i el 95% de les cooperatives de treball amb més de 50 persones treballadores estan federades (Font: www.cooperativest treball.coop).

determina que són tan importants per la cooperativa que mereixen ser d'aquest nivell 1, que seria la Federació de Cooperatives de Treball¹⁵⁹.

El Col·lectiu Ronda, a més de participar de la FCTC, té un paper molt actiu a la Unió de Cooperadors de Mataró, on també té previst un temps de dedicació regulat, en què les hores de participació computin al 50% dins de la jornada laboral.

La Xarxa d'Economia Solidària (XES)¹⁶⁰ és l'altre espai vinculat al moviment cooperatiu que vincula a 6 de les 9 cooperatives de la mostra. La participació d'aquestes a la XES és materialitzada en la participació a la Fira de l'Economia Solidària de Catalunya (FESC) —en l'organització general de la fira, muntant tenderol a la mostra d'entitats, dinamitzant taules de debat o organitzant activitats infantils— i en la realització del Balanç Social, l'eina d'autoavaluació per mesurar les aportacions socials, laborals, professionals i ecològiques fetes per les entitats membres.

Ambdós instruments serveixen per generar sentiment de pertinença i defensar els interessos del sector cooperatiu, tot i que en cas de la XES els objectius van més enllà:

“Ens fem més visibles per a la societat, batallem per no quedar recloses en la marginalitat ni ser vistes únicament com a fenomen pal·liatiu i/o com a subsector subordinat a l'economia mercantil. Ens construïm i ens reivindiquem com a moviment social que es vol sector econòmic postcapitalista i que es reivindica com a sector públic social”¹⁶¹.

La XES i la FESC busquen consolidar-se com “un àmbit facilitador d'encontres i enxarxaments i generador d'eines útils per assolir els seus objectius fundacionals, encara perfectament vigents. En primer lloc, intercanviar informacions, productes, serveis i valors tot

¹⁵⁹ Anna Huertos, Col·lectiu Ronda.

¹⁶⁰ La XES es va constituir formalment el 2003 i actualment agrupa a més de 80 entitats (cooperatives, associacions, fundacions i societats laborals i mercantils) que intenten enfortir l'economia solidària des d'aquesta perspectiva transformadora (Font: www.xes.cat).

¹⁶¹ Via, Jordi (2013) “Deu anys teixint alternatives” a *II Fira de l'Economia Solidària de Catalunya* (butlletí).

desenvolupant projectes d'intercooperació. I en segon, difondre la nostra manera alternativa d'entendre l'economia tot consolidant les nostres iniciatives i constituint un nucli econòmic alternatiu.”¹⁶²

4.1.5 Convertir la xarxa en una cooperativa

Hi ha una cooperativa de la mostra a la qual, de fet, tres altres projectes hi estan associats. Es tracta de la Coop 57¹⁶³, la cooperativa de serveis ètics i financers, un instrument al servei del moviment cooperatiu:

“[La Coop 57] és una cooperativa autogestionada per la pròpia base, i els nostres principis s'ajunten als de la banca ètica. [Els valors que ens mouen són] Coherència: els diners s'han de fer servir per l'objecte social que tenim, no per una altra cosa; democràcia, participació, transparència, solidaritat, compatibilitat entre el que és el rendiment social i la sostenibilitat, reflexió i revisió crítica permanent de la nostra actuació i un principi propi del moviment cooperatiu que és la intercooperació”¹⁶⁴.

La base social del projecte està organitzada en diferents espais de discussió i presa de decisions, com per exemple la Comissió Social, en què hi participen les entitats sòcies:

“La Comissió social és qui avalua les entitats que volen ser sòcies i tenir accés als serveis de Coop 57: es valora la gestió democràtica, condicions laborals (equitat a nivell de sou, càrrecs, llocs de treball i mesures de conciliació), es valora l'impacte social de l'activitat, tant el tipus d'activitat com l'entorn que té al voltant, la sostenibilitat mediambiental i la voluntat o orientació de transformació social del projecte. Estem parlant majoritàriament de projectes d'economia social o solidària. Un projecte de dones, o qui sigui, ha de tenir un contingut específic, ho dic perquè molts dels projectes on la majoria de participació és de dones són projectes dirigits a serveis a les persones, i aquests projectes normalment tenen alt contingut social”¹⁶⁵.

¹⁶² Íbidem.

¹⁶³ El Coop 57 compta amb 540 entitats sòcies de serveis i 2.740 socis col·laboradors. Al 2012, l'festival va recollir va arribar a gairebé 16 milions d'euros, i el saldo viu de préstecs concedits va augmentar fins als 9,5 milions. (Font: *Butlletí informatiu del Coop 57*, núm. 24, octubre de 2013).

¹⁶⁴ Rosa Miró, Coop 57.

¹⁶⁵ Rosa Miró, Coop 57.

A banda d'aquesta voluntat de ser un instrument al servei de l'economia solidària, una altra de les particularitats d'aquest projecte és que facilitat l'accés al crèdit incorporant la figura de l'avalista solidari/a:

“Un cop aprovat el préstec es busquen unes garanties que no tenen res a veure amb les de la banca o entitats de finançament convencional. No hi ha garanties hipotecàries, personals, són mancomunades, solidàries. (2c) Potenciem la capillaritat social, que és que poden haver-hi 50 avalistes de 1000 euros cadascun, el que importa és que el projecte sigui un projecte transformador i amb molta base social”¹⁶⁶.

Aquesta figura de l'avalista solidari o solidària, tenint en compte que l'accés al crèdit és una de les principal dificultats i desigualtats que enfronten les dones a l'hora d'impulsar un projecte econòmic, representa una mesura facilitadora i democratitzadora perquè les dones accedeixin a fonts de finançament. com ja hem dit abans, tot i no tenir cap línia adreçada específicament a finançar projectes feminitzats o feministes, el 2011 la Coop 57 va posar en funcionament una comissió de gènere per avaluar la situació de les dones a les entitats associades.

4.2 Principi d'aprenentatge social

Tot aprofundint en un tema encetat al capítol anterior, volem destacar la naturalesa de doble projecte, econòmic i social, que els projectes cooperatius representen i que, **en les cooperatives feministes, es manifesta de manera específica la intenció d'incidència en matèria de gènere. Les sòcies treballadores** no només viuen l'experiència de formar part d'una cooperativa com una oportunitat per al creixement i apoderament personal, sinó que a més **vehiculen a través de l'activitat professional la voluntat de transformació social.**

“Nuestros trabajos remunerados pensamos que són una contribución a la transformación social: como por ejemplo hablar de amor y sexualidad en institutos, que va ligado a la

---

¹⁶⁶ Rosa Miró, Coop 57.

prevención de la violencia de género; o cuestionar los estereotipos de género en lo audiovisual, en los medios de comunicación¹⁶⁷”.

En aquest punt és on s'harmonitza l'interès personal de les persones sòcies —necessitat de treballar— amb l'interès col·lectiu, on conflueixen els principis d'aprenentatge personal i social:

“Nosaltres ens dediquem tant a escoles com a instituts, claustres, grups de pares i mares, grups de convivència intencional, ens dediquem a la facilitació de conflictes. Nosaltres bevem molt de la metodologia de treball de processos i per nosaltres es fonamental que el que fem fora ho fem dins, perquè ho fem fins ho podem fer fora”¹⁶⁸.

“Nosaltres fem una formació anual que té a veure amb un projecte de comunicació no violenta, que és una manera d'entendre que la manera de comunicar les meves necessitats no sigui cap a tu, sinó que jo tinc la meva necessitat i a partir d'aquí descobreixo el que hem passa. Aquest any hem decidit realitzar la formació interna”¹⁶⁹.

La metodologia emprada i la intencionalitat amb què les cooperatives solidàries porten a terme les seves activitats i projectes representen un **tret diferencial**, en el qual **no només hi ha una transmissió d'expertesa, sinó una voluntat de generar autonomia**:

“No creem dependència sinó autonomia. (...) Tenim coneixement i en som transmissores. grup possibilitat l'autonomia i afavoreix la presa de consciència de les necessitats i desitjos, potencia la capacitat d'autocura, obre punts de vista diferents, perquè s'escolta a tothom el que diu, el que pensa, les seves emocions. Compartim la informació, [fet que] possibilita relacions saludables basades en la confiança i el respecte, nosaltres som transmissores, tenim coneixement però els compartim, no els guardem per tenir poder”¹⁷⁰.

4.3 Principi d'arrelament al territori i interès per la comunitat

El col·lectius neixen i es desenvolupen fruit del context i el territori en què despleguen la seva activitat, i on construeixen la seva xarxa de contactes. Així, les cooperatives solen identificar-se intensament amb el seu entorn físic i

¹⁶⁷ Andrea García, Pandora-Mirabilia.

¹⁶⁸ Sara Carro, Fil a l'agulla.

¹⁶⁹ Noe Garcia, Artijoc.

¹⁷⁰ Pepi Domínguez, Titània Tascó.

social: es comprometen amb el territori on treballen i amb les persones que hi viuen. **Les cooperatives no només són filles del seu entorn, sinó que la proximitat i l'arrelament els faciliten poder donar respostes a les necessitats generades per l'entorn mateix.**

“Nosaltres estem a un casal popular de Vilassar de Mar, perquè hi ha un soci que és soci del casal i ens van posar moltes facilitats per fer-hi activitats, ens han cedit un espai per treballar-hi i ara estem participant activament de l'espai, de les assemblees, dinamitzant-lo... Amb la voluntat de fer xarxa al territori, volem anar a Premià que han obert un altre. És una manera de donar-nos a conèixer, de vincular-nos al territori”¹⁷¹.

Les cooperatives ubicades a la comarca del Maresme, amb una forta tradició i presència del sector cooperatiu, són les que s'han pronunciat més obertament en aquest aspecte. Volem recordar la participació activa del Col·lectiu Ronda a la Unió de Cooperadors de Mataró explicada anteriorment. Aquestes iniciatives, a través de la xarxa de relacions de proximitat i confiança que troben al seu territori, treballen per donar-se a conèixer, difondre els valors i les pràctiques cooperatives i relacionar-se amb els projectes similars amb què conviuen. L'esforç col·lectiu s'orienta a aconseguir el desenvolupament sostenible de les comunitats.

Aquesta forta identificació entre de les cooperatives i l'entorn, entesos el territori i la comunitat com conceptes indestriables l'un de l'altre, genera un vincle de pertinença i compromís amb el territori on treballen i les persones que hi conviuen, que parteix del veïnatge, de la coneixença i la confiança. Igual que succeeix amb els usos del temps, quan hi ha una forta identificació entre el treball i la vida, existeix un **vincle orgànic territori-comunitat**, hi ha una experiència que trenca amb la separació espacial d'esferes de la vida laboral i la privada. Tal com explica Sara Carro, es trenca la divisió entre privat-públic:

“M'agrada estar creant una estructura que permet posar els nostres contactes a dintre, i això exigeix una revisió constant, i a vegades la cooperativa és una persona més que té el seu sentit

---

¹⁷¹ Mariona Zamora, L'esberla.

de ser. Dintre de Fil a l'agulla la dicotomia privat-públic té la persiana aixecada, com a mínim és un dels nostres objectius. S'han barrejat algunes militàncies que no les havia considerat mai com una feina, i ara sí, perquè algunes estan remunerades, això de què és treball, i què no. Moltes vegades ens vam adonar que treballar volia dir fer algo que no t'agradava per guanyar diners, i això en algunes cooperatives està sent transformat, i aquesta linialitat entre la meua vida i la meua feina és una mica poc clara".^[2]

5. Conclusions

Les societats cooperatives, atès que es basen en el principi de gestió democràtica, **són, a priori, favorables a l'equitat de gènere**. Tot i això, dins de la forma jurídica cooperativa **trobem entitats de tall mercantilitzat i d'altres de tall solidari**. És en les entitats que s'encabirien dins del segon tipus on l'equitat de gènere té més possibilitats d'esdevenir real, enfront del primer model que, sovint, replica formes de fer pròpies de l'economia de mercat capitalista, assentada en la divisió sexual del treball i altres dinàmiques pròpies de la organització patriarcal de les societats.

El qüestionament d'una organització social i econòmica basada en i generadora de desigualtats, unes fórmules de capacitació basades en l'aprenentatge compartit i el suport mutu, l'exercici del lideratge entès com quelcom col·lectiu individual, la presa de decisions participativa, una pràctica real de democràcia interna o la intercooperació són qüestions cabdals en l'eradicació de la discriminació i les relacions de poder de gènere presents al món econòmic i laboral.

Tot i això, també a les cooperatives que responen a un model *solidari*, se segueixen donant marcades dinàmiques de gènere: dificultat de les dones per accedir a càrrecs de responsabilitat, concentració per sexes en determinades tasques i en determinats sectors, o persistència de dificultats agreujades per part de col·lectius de dones migrades. D'aquesta manera, podem afirmar que només una mirada de gènere transformadora, integrada activament en la política i en les persones que conformen cada cooperativa, pot garantir aquesta **confluència entre economia solidària i economia feminista**, tot situant el benestar de les persones al centre i, per tant, en el reconeixement de la importància dels processos, materials i immaterials, de cura i atenció a les persones.

D'altra banda, són sobretot **aquelles cooperatives que parteixen d'un discurs feminista explícit i conscient les que més han desenvolupat fórmules de gestió transformadores en l'àmbit del gènere.**

Així, sembla que només la combinació del model solidari amb perspectiva de gènere i la pràctica activa de la igualtat d'oportunitats ens pot conduir a una model d'economia feminista i, per tant, a un model econòmic i social sostenible a nivell ecològic, comunitari i global, just per a dones i homes.

Quant a la cura i al sosteniment de la vida, eixos centrals de la reconceptualització feminista de l'economia, hem trobat **experiències cooperatives que practiquen la cura en un sentit ampli, incloent el sosteniment de la pròpia vida, integrant les esferes i la vida personal/laboral/familiar, de l'equip de treball i de la comunitat.**

Així, els equips de treball contempen la necessitat d'abordar la gestió de l'estrès; qüestions relatives a la malaltia i a la mort; l'establiment de ritmes de treball diferenciats per raó de salut, edat, responsabilitats familiars o estudis; l'existència de famílies en diàspora; els sosteniment dels equips de treball a través de processos de negociació, diàleg i aprenentatge compartit; la gestió emocional i la resolució de conflictes o la reconceptualització, reorganització i rotació de les tasques productives i reproductives al lloc de treball.

El **desplegament i l'aplicació de mesures** corresponsabilitzadores i sostenibles estan molt condicionats per **quatre factors**:

- La **consciència feminista** de les persones que integren la cooperativa, que porta a aproximar-se a la conciliació des de la idea de corresponsabilitat, és a dir, responsabilitat compartida per tot l'equip de treball. Aquesta consciència porta a concebre el treball en equip com un exercici col·lectiu d'autodeterminació per impulsar i controlar el projecte econòmic, i alhora, com un espai d'apoderament, que

permet la realització personal tot integrant les diferents esferes de la vida així como la construcció d'un espai de seguretat lliure de violència i assetjament.

- L'existència d'una **reflexió explícita al voltant del treball productiu i els usos del temps** en el sistema econòmic capitalista hegemònic.
- El **sector econòmic en què es troben inserides les cooperatives**, que pot limitar o facilitar enormement el repertori de mesures que es poden desplegar i condiona la possibilitat d'implementar-les.
- La **mida de les cooperatives**: el marge de maniobra dels microprojectes cooperatius és, en general, molt més bast, pel grau de coneixença, proximitat i autogestió del temps.

D'altra banda cal assenyalar la contradicció no resolta entre la dedicació a un projecte que és personal i l'absorció de la totalitat de la vida pel projecte: el que d'una banda són facilitats per conciliar —la capacitat d'autogestió del temps— són, alhora, malabars per compaginar esferes i activitats de la vida. Així, la **potència transformadora que suposa el vincle orgànic que es dona entre la pròpia vida, el projecte cooperatiu i la comunitat**, sobretot en microcooperatives de l'economia solidària, topa amb el risc que la cooperativa absorbeixi tal quantitat de temps i energia que dificulti molt la conciliació d'altres esferes.

Tot i això, el projecte cooperatiu —quan presenta aquesta forma orgànica i les persones que l'integren desenvolupen un fort sentiment de pertinença— és generador d'autoestima per a les persones sòcies, retornant-los la capacitat d'autoorganització i fent del treball en equip quelcom fonamental i central en l'experiència cooperativa, a través de la riquesa de pensar i enfrontar dificultats conjuntament, tot compartint capacitats i coneixements; alhora, es generen sentiments de companyonia, pertinença i vincles personals explícits en l'equip.

Igualment, la cooperativa permet mancomunar recursos que de forma individual serien molt costosos. Aquesta pràctica grupal, sovint, no es limita a la cooperativa, sinó que es fa extensiva a altres relacions amb la comunitat: persones, entitats i projectes de l'entorn proper amb qui s'estableix una relació intercooperativa.

Tanmateix, cal dir que, malgrat l'oportunitat que suposa que les cooperatives no es regeixen pels mateixos règims laborals que la resta de societats laborals i mercantils, **no s'ha innovat prou en l'àmbit de les cures**. Aquest fet podria ser degut a la infravaloració sistèmica del treball reproductiu, però també als costos econòmics d'aplicar certes mesures i que s'han de cobrir mitjançant fons propis de la cooperativa o mitjançant renúncies voluntàries d'hores de treball i sou.

En tot cas, **la hibridació de la cultura feminista amb la filosofia autogestionària i democràtica cooperativista sembla l'estratègia més sòlida i factible per a la creació de projectes econòmics que situïn al centre el sosteniment de la vida**.

En aquest sentit, **aquelles cooperatives que han incorporat visions, pràctiques i estratègies de la teoria i pràctica feministes** per sostenir-se, articular-se i incidir al món de l'economia social, al mercat de treball assalariat i a la pròpia societat, **han donat passes molt importants per assolir aquesta hibridació**. Així, aquestes cooperatives, han incorporat la perspectiva de gènere a la seva activitat econòmica i a la pròpia organització de la cooperativa; han desplegat estratègies d'incidència en el món de l'economia social, en les administracions i en la pròpia societat i han fomentat el diàleg entre dones cooperativistes i feministes per afavorir avenços fruit de la unió de forces.

Sovint aquestes cooperatives en incorporar l'experiència d'intervenció política i social dels feminismes a les seves apostes econòmiques compartides, **han generat models d'actuació profundament transformadors** en els sectors en què operen, com poden ser el de la salut o el social, partint de la horitzontalitat

de la relació amb les usuàries del seus serveis i l'atenció no directiva ni autoritària.

Aquestes cooperatives utilitzen el suport mutu entre dones, així com els recursos i les xarxes feministes per sostenir-se i continuen nodrint-se del moviment. En aquest sentit, **el model solidari cooperatiu i l'economia feminista conflueixen plenament, en situar el suport mutu i les xarxes comunitàries com un pilar fonamental sobre el qual se sostenen.**

Aquestes xarxes suporten un pes encara més gran en els projectes engegats per dones migrades: la comunitat d'origen esdevé motor de les iniciatives cooperatives, suport bàsic material i emocional en el procés d'arrelament a la societat d'acollida —al territori i la comunitat.

És important recordar que les dones migrades que engeguen cooperatives sovint s'ubiquen en els sectors i categories laborals que el mercat de treball els assigna tradicionalment —treball domèstic i de cura a les persones— fet que mostra com **a l'àmbit cooperatiu i de l'economia social es repliquen tendències de l'economia convencional.** Tot i això, l'economia cooperativa suposa **certs avantatges que contribueixen a pal·liar la discriminació,** com ara el control sobre les condicions de treball (sou, horaris, etc.), la definició del tipus de serveis que ofereixen i la incidència en la valoració social que aquests tenen.

En general, però, per no replicar tendències del mercat convencional, els relats de les cooperativistes ens mostren que una reformulació profunda de les relacions de gènere passa per **abordar les relacions de poder com a eix bàsic que travessa els mateixos projectes, l'economia, la política i la societat en general**, per tant, com a palanca bàsica per analitzar i transformar aquestes esferes.

D'aquesta manera, si bé es troben relats de dones cooperativistes que a través de la pràctica diària treballen fent present la perspectiva de gènere i adopten

estratègies conscients per d'apoderar-se com a subjectes generant espais comunitaris, socials, polítics i econòmics propis; altres cooperativistes tenen reticències a percebre les desigualtats estructurals de gènere que travessen i estructuraren els diversos espais socials, entre ells les cooperatives mateixes. És per això que **una economia cooperativa solidària i feminista requereix d'un treball actiu de sensibilització** que faciliti la detecció i l'anàlisi de les desigualtats de gènere presents a l'economia i a l'àmbit laboral.

Aquest llarg camí de transformació de l'economia patriarcal i capitalista en una economia feminista i solidària també requereix **d'estratègies d'incidència i de pedagogia**, a través de la creació d'associacions, comissions de dones i de gènere als espais cooperatius i de l'economia social, la negociació i la pressió en la promulgació de lleis i polítiques públiques o la formació ocupacional i professional. Malauradament, en aquests espais d'incidència i formació segueix cridant l'atenció la minsa presència i implicació dels homes.

Les aliances són també un aspecte clau a través del qual l'economia cooperativa solidària pot contribuir a l'eradicació de les desigualtats de gènere: així, per exemple, davant l'escandalosa discriminació que les dones pateixen en l'accés al crèdit — agreujada per la retirada de fonts de finançament públic i la morositat de les administracions en el pagament de serveis prestats— les entitats financeres ètiques esdevenen una peça fonamental en el sosteniment de molts projectes cooperatius de dones, tot i que moltes d'elles no compten amb una política específica de gènere.

Finalment, els **principis cooperatius d'intercooperació; aprenentatge social; arrelament al territori i interès per la comunitat, sumats a la gestió democràtica, fan d'aquest model econòmic** no tan sols una alternativa que afavoreix el treball femení, sinó, sobretot, **una alternativa econòmica de transformació social.**

Així, en les cooperatives solidàries **les xarxes de persones, relacions i territoris** que envolten els projectes **són la base de l'activitat econòmica**, en tant que conformen un canal d'intercanvi, d'experiències i aprenentatges, i alhora són un actiu per produir contactes i oportunitats, que es poden gestionar, combinar i multiplicar entre sí per enfortir la comunitat i l'entorn del projecte econòmic. Al mateix temps, **l'entorn social és el destinatari de la voluntat d'incidència i transformació social** que les cooperatives despleguen mitjançant la seva activitat.

La intercooperació –vinde entre cooperatives, grups i xarxes que els permet compartir recursos i coneixements, i plantejar-se objectius més amplis que de forma individual serien inabastables–, **la voluntat d'incidència política** del moviment cooperativista a l'àmbit del treball, **la proximitat i l'arrelament** –que faciliten tant nodrir-se de l'entorn com donar respostes a necessitats generades per aquest–, o **la voluntat transformadora** a través de l'educació **són valors plenament compartits amb l'economia feminista**. Així, per exemple, un tret diferencial dels “mestratges” feministes, la voluntat de generar autonomia més enllà de la transmissió d'expertesa, és també un tret característic dels vincles intercooperatius i del treball dels projectes solidaris basats en l'interès de la comunitat.

La **configuració d'una identitat cooperativa**, el reconeixement d'una **genealogia política** en què s'emmarca l'activitat econòmica, així com la **voluntat d'incidència i transformació social**, es manifesten explícitament en les cooperatives de l'economia solidària. De la mateixa manera, **els projectes cooperatius feministes incorporen la perspectiva de gènere a la seva política de comunicació**, tot visibilitzant la presència de dones al projecte, representant figures femenines de forma no estereotipada i fent un ús no androcèntric del llenguatge. En sentit contrari, i de manera específica a les cooperatives mixtes, la presència de les dones a les eines comunicatives és pràcticament nul·la,

essent visibles únicament al subapartat de presentació de l'equip professional. D'aquesta manera, cal que les cooperatives –mixtes i no mixtes – assumeixin, de la mateixa manera que ho fan en relació a la visibilització d'un model econòmic alternatiu, la **responsabilitat de comunicar de forma feminista per tal d'afavorir la transformació social de les relacions de gènere.**

Arribades a aquest moment, com a punt i a part, que no final, d'aquesta recerca, només ens queda tornar a repetir que **les sinèrgies entre l'economia solidària i l'economia feminista ofereixen un terreny fèrtil per a la construcció d'un model social i econòmic més just i sostenible**, en què la discriminació – contra les dones però també contra molts altres col·lectius minoritzats – sigui eradicada i la igualtat d'oportunitats esdevingui igualtat substancial. Això requereix, però, d'un treball conscient perquè ambdós moviments s'impregnin de l'experiència i els coneixements acumulats, els intercanviïn i es fusionin.

En el document de síntesi que segueix s'aporten propostes i recomanacions per al món local, així com recursos útils.